

BENARES SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

under the superintendence of R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

G. THIBAUT, Ph. D. No. 94.

बोधसारः।

श्रीविद्यद्वर्यनरहरिविरिचतः

तिच्छव्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः। श्रीमधुदासीनवर्थस्त्रामगोविन्दानन्दशिष्येण द्यानन्दस्त्रामिना परिशोधितः। BODHSÂR.

TREATISE ON VEDANTA.

BY

SRI NARHARI,

With a commentary by the author's pupil PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus III.

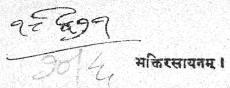
BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press, Benares.

1905.

भारती-भवन पुस्तकालय प्रयाग कमिक संख्य १६७१ विभाग



दासोहं भावयन्नेव दाकारं विस्मरत्यसौ ॥ २४ ॥

अन्तरिति। देवभक्तो देवस्य चिन्मात्ररूपिणः परमात्मनो भक्तः सेवको दासोहं भावयन्नेव दासः सेवक एवाहमिति चिन्तयन्सन्निप ताहशभजनेनैव शुद्धान्तः करणो यदा योस्मन्का- छेऽन्तं बुद्ध्यहङ्कारादिसर्ववृत्तिसाक्षितया वृत्तिसन्धिमकाश्चक- तया च वहिर्जगत्मकाशकतया जगद्गतघटपटादिपदार्थसन्धिम- काशकतया च देवं चिन्मात्रे कस्त्रभावमात्मानं प्रपत्न्यति साक्षा- त्करोति तदा तिस्मन्का छेऽसौ भक्तो दाकारं विस्मर्रात भेद- बोधकं दा-इसेवं पूर्वमक्षरं नानुसन्धन्ते ॥ २४॥

दृष्टमेकान्तभक्तेषु नारदप्रमुखेषु तत् । किंचिद्विशेषं वक्ष्यामि त्वमेकाप्रमनाः शृणु ॥ २५॥

दृष्टिमिति । एकान्तभक्तेषु अन्यभिचारिभक्तेषु नारदमस्रुलेषु नारदः प्रमुल आद्यो येषां तेषु तद्दाकारिवस्मरणं दृष्टमवलोकितमतो ज्ञानभक्त्योरैक्यमेव सिद्धमिति भावः, एवं
ज्ञानभक्त्योरैक्यं प्रसाध्य भक्तिश्रद्धाविवृद्धये ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं दर्शयितुं किश्चिद्दैलक्षण्यं दर्शयित साद्धीभ्यां किश्चिदिति, अहं किश्चित्सूक्ष्मं विशेषं ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं वक्ष्यामि
कथिय्यामि तं त्वमेकाग्रमना एकाग्रं स्थिरं मनोन्तःकरग्रं
यस्य स तथाभूतः सङ्ख्लुणु अवधारय ॥ २५ ॥

एवं भक्त्याधिक्यश्रवणे शिष्यमभिम्नुखीकृत्येदानीं तयो-रैक्यनिरूपणपूर्वकं किश्चिद्वैछक्षण्यं दर्भयति ।

> यदीश्वररसी भक्तस्तदीश्वररसी बुधः । उभौ यद्यप्येकरसौ तथापीषद्विलक्षणौ ॥ २६॥

यदिति । भक्तो यदीश्वररसी यस्येश्वरस्य रसः सुखं वि-द्यते यस्य स तथोक्तोऽस्ति बुधो ज्ञानी तदीश्वररसी तस्यैवे-श्वरस्य रसः सुखं तद्विद्यते यस्य स तथोक्तोऽस्ति एवं यद्यपि सत्यिविद्यर्थः, उभौ भक्तज्ञानिनावेकरसावेकसुखविषयौ स्त-स्तथापीषद्विलक्षणावीषत्स्वल्पं विशेषं लक्षणं चिन्हं ययोस्तौ तथोक्तौ भवतः ॥ २६ ॥

तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति ।

वुद्धा बोधरसादन्यरसनीरसतां गताः । तथाधिकप्रेमरसान्न तु भक्ताः कदाचन ॥ २७॥

बुद्धा इति । यथा बुद्धा ज्ञानिनो बोधरसाद्घोधो ज्ञानं तदेव रसः सुखं 'रसो व स' इतिश्रुतेः, तस्मादन्यरसनीरसतां गता अन्यो वैषयिको रसः सुखं तस्मिन्नीरसतां वैरस्यं गताः माप्तास्तथा तद्वदीयकप्रेमरसाद्धिको विम्बरससहित-त्वेन द्विगुणत्वेन प्रतीयमानः प्रेमा तद्वसविषयकस्नेहरूपा द्व-तिस्तद्विषयभूतो रसः सुखं तस्माद्धेतोभक्ता उपासकाः क-दाचन कश्मिन्नपि काले न तु नैवान्यरसविरसत्वं याता ज्ञानिनः स्वरूपसुखमात्रं भक्तस्य तु तत्सहितवृत्तिसुखमतो भक्ते सुखायिक्याङ्ज्ञानितो वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २७॥

एवं ज्ञानिभक्तयोर्भध्ये भक्ते वैशिष्ट्यं पदर्श्येदानीं भक्ते ज्ञानान्मोक्ष इत्येवं व्यवस्थासिद्ध्ये ज्ञानभक्त्योरेकिनष्ठलिसिद्धेः ज्ञास्त्रेषु विसष्ठादिषु ज्ञानित्वं नारदादिषु तुभक्तत्वं च भिन्नत्वेन कुतः प्रतिपाद्यते तत्र हेतुं ज्ञापायतुं पश्चमुत्थापनं प्रतिजानीते।

अथप्रश्नः ।

अथेति। अथेदानीं प्रश्न उत्थाप्यत इत्यर्थः, तमेवाह साधीभ्याम्।

ननु ज्ञानं विना मुक्तिर्नास्ति युक्तिशतैरिप । तथा भक्तिं विना ज्ञानं नास्त्युपायशतैरिप ॥२८॥

निन्नति । नतु इयमत्राद्यङ्का ज्ञानं विना ज्ञानं जीवब्रह्मे-क्यविषयं महावाक्यजन्यमपरोक्षं विन ऋते युक्तिशतैराप यु-कीनां योगधारणानां शतैः शतसङ्ख्याकैरसङ्ख्ययोगधार-णाभिरित्यर्थः, मुक्तिमींक्षो नास्ति न भवति तथा तद्वद्रक्तिं विना मेमछक्षणद्यक्तिमीश्वरविषयां विन ऋते ज्ञानमात्मबोध जपायशतैरपि जपायानां कर्मोपास्त्यादीनां शतैरपि असङ्क्षये-योपायिरित्यर्थः, नास्ति न भवतित्येवं निर्णयः सर्वशास्त्रे-ष्विति भावः ॥ २८॥

> भक्तेर्ज्ञानं ततो मुक्तिरिति साधारणकमः । ज्ञानिनस्तु वसिष्ठाद्या भक्ता वैनारदादयः ॥२९॥

भक्तेरिति । भक्तेरीश्वरिवयकपेमवृत्तेर्ज्ञानं जीवब्रह्मै-क्यबोधो भवति ततो वोधानमुक्तिमीक्षो भवतीति एवं क्रमो निर्णयः साधारणः सामान्योऽस्ति एवं सत्यिप वसिष्ठाद्यास्तु वसिष्ठ आद्यो ग्रुख्यो येषां ते तथोक्तास्त एव ज्ञानिनो ज्ञान-वन्तो भवन्ति नारदादयो वै नारद आदिर्येषां ते तथोक्तास्त एव भक्ता ईश्वरविषयकपेमछक्षणवृत्तिमन्तो भवन्ति ॥ २९॥

> एवमादिव्यवस्थायाः कारणं किं निरूप्यताम् । अत्रोच्यते विचित्रं यत्कारणं तन्निशामय ॥ ३०॥

एविमिति । एवमादिव्यवस्थाया एवंरूपा याऽऽदिः प्राचीना व्यवस्था मर्यादा तस्याः कारणं वीजं किमस्ति तिन-रूप्यतां कथ्यताम्, इदानीं दृष्टान्तसहितोत्तरश्रवणे शिष्यं प्रस्यति अत्रेति, अत्रास्यां व्यवस्थायां विचित्रं विलक्षणं यद्यादशं कारणं वीजमस्ति तदुच्यते मया कथ्यते तत्कारणं त्वं नि-शामय शृणु ॥ ३०॥

तत्कथनं प्रतिजानीते।

कथयामि सदृष्टान्तं येनार्थः स्फुटतां व्रजेत् । स्यात्तापस्य च पापस्य गंगास्नानेन हि क्षयः ॥३ १॥

कथयामीति । अहं सदृष्टान्तं दृष्टान्तेन सिंहतं यथा तथा तत्कारणं कथयामि निरूपयामि येन निरूपणेनार्थः पृष्टोर्थः स्फुटतां प्राकट्यं ब्रजेद्रच्छेत, प्रतिज्ञातार्थनिरूपणे तावद्दृष्ट्यान्त-माह स्यादित्यादित्रिभिः, गङ्गास्तानेन गङ्गाया अवगाहनेन ता-पस्य शरीरगतौष्ण्यस्य पापस्य च कछ्यस्यापि क्षयो नाशः स्याद्यवेद्धीदं सर्वलोकशास्त्रयोः प्रसिद्धमिस्रर्थः ॥ ३१॥

> यस्तु स्यात्तापशान्त्यर्थी तस्यापि स्यादघक्षयः । यस्तु स्यादघशान्त्यर्थी तापस्तस्यापि नश्यति ॥३२॥

यस्तित। यस्तु योपि तापश्चान्सर्थी ताप उष्णत्वं तस्य शा-नितनीशस्तामर्थते प्रार्थयतीति स तथोक्तस्तस्यापि श्रीतेच्छु-पुरुषस्यापि अवक्षयोऽघं पापं तस्य क्षयो नाशः स्याद्धवेद्, यस्तु योपि अवशान्त्यर्थि अयं पापं तस्य शान्तिनीशस्तामर्थत इच्छिति स तथोक्तः स्याद्भवेत्तस्यापि पापक्षयेच्छुपुरुषस्यापि ताप औष्ण्यं नश्यति नष्टो भवति ॥ ३२॥

तापपापक्षयौ स्नानं त्रयमेतत्समं द्वयोः । तथाप्येकस्तु शैत्यार्थी शुद्धार्थी तु द्वितीयकः ॥३३॥ तापेति । तापपापक्षयौ तापश्रोष्णत्वं पापं च कल्लुवं तयोः क्षयौ नाशौ स्नानं चैतस्त्रयमिदं त्रितयं द्रयोस्तापपापक्षया-धिनोरुभयोरिष समं तुल्यं भवीत यद्यपि यहापि तथापि तयो-भेध्य एकस्तु एक एव शैत्याथीं शीतलत्वाथीति लोकं नाम्नो-च्यते द्वितीयकस्तु अन्य एव शुद्ध्यथीं पापनिद्दस्थीति नाम्नो-च्यत इत्यर्थः ॥ ३३॥

> यथैव भावभेदेन नामभेदस्तयोरभूत् । एवमेव बुधैयैंस्तु देवो मुक्तयर्थमाश्रितः ॥ ३४ ॥

यथेति । एवमनेन प्रकारेण यथा यद्वद्भावभेदेन वास-नाभिन्नत्वेन द्वयोरुभयोनीमद्वयमेव द्वे एव नामनी जातं व्यव-हार उत्पन्नम्, दार्ष्टीन्तिकमाह सार्थत्रिभिरेवमिति, एवमेवैवं प्रकारेणैव बुधैविवेकिभिर्यैयीहरौदेंवश्चेतनरूपः परमात्मा मुक्त्यर्थं मुक्तीच्छयाऽऽश्चितोवलम्बितः ॥ ३४॥

> भक्तया ज्ञानमवाप्यैव ये मुक्ता ज्ञानिनो हि ते। यैस्तु संसारविरसैर्भक्त्यर्थं हिरराश्रितः ॥ ३५ ॥

भक्त्येति। ते बुधा भक्त्या प्रेमवृत्या सहैव ज्ञानं जीवब्रह्मैन्यबोधमवाप्य संप्राप्य मुक्ता मोक्षं प्राप्तास्ते ज्ञाने भक्तौ च समाभ्यासवन्तो ज्ञानिनो ज्ञानिनामानो हि प्रसिद्धा छोके शान्त्रे चेत्यर्थः, येस्तु येरिप संसारिवरसैः संसार ऐहिकपारछौनिकपाओं विरसदेशिषहष्ट्या विरक्तेर्ज्ञानमोक्षयोरवज्ञानात्तदिन्छाभावेन भक्त्यर्थं केवछं भक्तिरर्थः प्रयोजनं यस्यामाश्रयिकन्यायां यथा तथा हरिर्भक्तदुःखहारक आश्रितोवछम्बितः ॥३५॥

ततो मक्तिप्रभावेन स्वभावाज्ज्ञानमुद्रतम् । तज्ज्ञानं प्राप्य मुक्ताये तेमका इति वर्णिताः॥३६॥ तत इति । तती हरेराश्रयणाद्धक्तिप्रभावेन भक्तेर्भजन-स्य प्रभावः प्रतापस्तेन स्वभावाद्दागादिमलनिवृत्त्या स्वस्या-त्मनो भावात्सत्तानुभावाज्ज्ञानं जीवब्रह्माणेरैक्यलक्षणग्रुद्गतग्रु-त्पन्नं भवतीति शेषः, तज्ज्ञानं तं बोधं प्राप्य लब्ध्वा ये पुरुषा भक्ता इति भक्ता एवं प्रकारेण वर्णिताः कथिताः पुराणा-दिष्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

उभयोः फलैक्यं दर्शयति ।

विरक्तिभक्तिविज्ञानमुक्तयस्तु समा द्वयोः । तथापि भावभेदेन नामभेदस्तयोरभृतः ॥ ३७॥

विरक्तीत । द्वयोज्ञीनिभक्तयोस्तु अपि विरक्तिभक्तिविज्ञानमुक्तयो विरक्तिश्च वैराग्यं भक्तिश्च प्रेमलक्षणा विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं मुक्तिश्च मोक्ष एता समास्तुल्याः सन्ति तथापि
फलसाम्ये सत्यपि तयोज्ञीनिभक्तयोभीवभेदेन भावयोभिज्ञविषयकवासनयोभेदेन भिन्नत्वेन नामभेदे। नाम्नोरभिधानयोभेदः पृथक्तमभूज्ञातम् ॥ ३७॥

एवं फल्लेक्ये भक्तज्ञानिनोरैक्यं प्राप्तं तत्प्रकरणविरुद्धत्वा-न्निवारियतुं ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं दर्शयति ।

> मुक्तिर्मुख्यफलं ज्ञस्य भक्तिस्तत्साधनत्वतः । भक्तस्य भक्तिर्मुख्यैव मुक्तिः स्यादानुषङ्गिकी॥३८॥

मुक्तिरिति। इस्य ज्ञानिनो मुक्तिमोंक्षो मुख्यफलं मुख्यं प्रधानं च तत्फलं च मुख्यफलमित भक्तिरीश्वरविषयकं प्रेम तत्साधनत्वतस्तस्य मोक्षस्य साधनत्वादेव हेतोर्न मुख्यफल-मस्ति भक्तस्योपासकस्य भक्तिरेवेश्वरविषया प्रेमवृत्तिरेव मुख्या प्रधाना भवति मुक्तिमोक्ष आनुषङ्गिकी भक्तिफलरूपेण भक्तिसहचारिणी स्याद्भवेत् ॥ ३८ ॥

> रीत्यानयापि सुमते वरिष्ठा भक्तिरीश्वरे । अथान्योपि महिमा परमानन्दरूपोसौ परमात्मा स्वयं हरिः ॥ ३९॥

रीत्येति । हे सुमत इदमेव ते सुमितत्वं यद्धिसिस्चिरितक्कानेन सुक्तिसम्पादनिमित्यनेन सम्बोधनेन सुचितम्, अनयोक्तया रीत्या प्रकारेग्रेश्वरे परमात्मिन मिक्तः प्रेमलक्षणावृत्तिरेव वरिष्ठा श्रेष्ठा, एवं क्कानतो भक्तेराधिक्यं प्रतिपाद्येदानीं
भक्तेरेव प्रकारान्तरेण महिमानं निरूपियतुं प्रतिजानीते—अथेति, अथ भक्तिश्रेष्ट्यनिरूपणानन्तरमन्योपि उक्तप्रकाराद्विलक्षणोपीत्यर्थः, महिमा भक्तेर्महत्त्वं निरूप्यत इत्यर्थः, तमेव
प्रकारमाह परमानन्दरूप इति, असौ स परमात्मा कार्यकारणातीत आत्माऽत एव परमानन्दरूपः परमो निर्तिश्यो
य आनन्दः सुखं तदेव रूपमाकृतिर्यस्य स तथोक्तोऽत एव
हिरः सर्वदुःखहरग्रशीलः स्वयमात्मापि ॥ ३९ ॥

ि शिवभक्तिं पुरस्कृत्य भुङ्क्ते भक्तिरसायनम् । सनकाद्या वसिष्ठाद्या नन्दिस्कन्दशुकादयः ॥ ४०॥

शिवभक्तिमिति।शिवस्य क्टस्थस्यात्मनो भक्ति प्रेमलक्षणां वृत्ति पुरस्कृतः ध्वजीकृत्य भक्तिरसायनं सर्वस्रखानां विम्बभूतानन्द-विषयत्वाद्धक्तेः रसायनत्विमत्यर्थः, ज्ञानस्य तु परब्रह्मस्वरूपत्वेन परमानन्दरूपत्वे सत्यपि तस्य निर्विषयत्वात्प्रेमलक्षणवृत्तेस्तु वृत्तिविषयकानन्दस्य परमानन्दस्य च सत्वात्सर्ववैषयिकानामपि तत्रैव सत्वाच प्रेमातिशयेन सर्वदुःखितरोभावेन च केवस्र सुसमूहरूपत्वाच भक्तौ विष्णोरिप प्रवृत्तिरू छेत्याश्रयः, जीवन्युक्ति सुखादिप भक्तिसुखमधिकमिति सनकादिपवृतिनिरूपणेन दृढीकरोति सनकाद्या इति, सनकाद्याः सनक आद्यो
सुख्यो येषां सनत्कुमारादीनां ते तथोक्तास्तथा वसिष्ठाद्या वसिष्ठ
आद्यो सुख्यो येषां व्यासादीनां ते तथोक्तास्तथा निदस्कन्दशुकादयो निदः शिववाहनभूतो वृषभः स्कन्दो गुहः शुको व्यासपुत्र एत आदयो येषां ते तथोक्ताः ॥ ४०॥

भुञ्जते तत्पदं प्राप्ता अपि भक्तिरसायनम् । द्वैतं विना कथं भक्तिरिति तत्रोत्तरं शृणु॥ ४१॥

सुजत इति । तत्पदं तत्पत्यगभिन्नं पदं स्वरूपं प्राप्ता अपि तद्भाः सन्तोपि भक्तिरसायनं भक्तिसुखं सुज्जतेऽनुभवन्ति । नतु भक्तेद्वैतिमिश्रितत्वे 'नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुत्या विषसंपृक्ता-नस्य विषत्विमव भक्तेद्वैःखिमिश्रितत्वेन दुःखरूपत्वात्कथं सुख-रूपत्वं श्रुतिविरुद्धं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्कासुद्धान्योत्तरयति सा-धेन द्वैतिमिति, द्वैतं विना भेदस्ते भक्तिभेजनं कथं केन प्रकारेण स्यात्र कथमपीसर्थः, इति चेदेवं यदि वदिस तिई तत्र प्रश्न उ-त्तरं प्रत्युत्तरं शृणु अवधारय ॥ ४१ ॥

हैतं मोहाय बोधात्प्राक्प्राप्ते बोधे मनीषया । भत्त्यर्थं कल्पितं हैतमहैतादिप सुन्दरम् ॥ ४२ ॥

द्वैतिमिति । द्वैतं भेदो बोधात्माग्जीवब्रह्मेक्यज्ञानात्पूर्व मो-इियतुं भवति बोधे प्राप्ते जीवात्मैकत्वज्ञाने छब्धे सति मनीषया स्वेछया भक्त्यर्थे भक्तिं कर्त्तुं किटपतं करपनया कृतं द्वैतं द्वैतं पृथक्कमद्वैतादिष सामान्येकरूपात्मुखादिष सुन्दरमिसुख-मेपास्ति आनन्दद्वैगुण्यादिति भावः ॥ ४२ ॥ अत्रार्थे भागवतं प्रमाणयति ।

तथा चोक्तं भागवते

तथा चेति । तथा च तथैवेत्यर्थः, भागवते भगवङ्खीछा-श्रतिपादनश्रधाने शास्त्र उक्तं, तद्वाक्यं पठित ।

> 'आत्मारामाश्च मुनयो निग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ ४३ ॥

आत्मारामा इति । आत्मारामाश्चात्मिन सचिदानन्द्यन आरमन्ते क्रीडिन्ति ते तथोक्तास्तथाभूता अपि निप्रेन्था अत एव प्रन्थनिरपेक्षा अपि प्रनयो मननवन्त उरुक्रम उर्र्षवहुः क्रमः पादिवक्षेपो यस्य तिस्मन्नहेतुकीं फलापेक्षाहीनां भक्ति श्रवणकीर्त्तनादिनवलक्षणामन्तःकरणवृिं
कुर्वन्ति मवर्त्तयन्ति, नतु 'मयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि मवर्त्तत' इति न्यायात्फलापेक्षारिहतानां परमानन्दानुभविनां च
प्रनीनां क्रियारूपायां भक्तौ कथं मद्दोत्तस्तत्राहेत्थीमिति, हरिः
समस्तदुःखहारी विष्णुरित्यंभूतगुण इत्यंभृता निरपेक्षत्वेपि
पुरुषाणां स्वेषु मवर्त्तका गुणा यस्य स तथोक्तोऽस्ति गुणसंस्कार एव गुणेषु प्रवर्तको गुणानां भवतीति भावः॥ ४३॥

डक्तमेन भक्त्यर्थकल्पितद्वेतस्य सुखातिशयरूपत्वं दृष्टा-न्तेन विश्वदयति ।

जाते समरसान्दे द्वैतमप्यमृतोपमम् । मित्रयोरिव दंपत्योर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ४४ ॥ जाते इति । समरसानन्दे सम एकरूपो रसः सुखरू- पत्वं यस्य स चासावानन्दश्च स तथोक्तो जीवब्रह्मणोरैक्य-लक्षणो सुख इत्यर्थः, जाते माप्ते सत्यिप जीवात्मपरमात्म-नोर्जीवस्य परमात्मनश्च यद्भक्तयर्थ भक्तिं कर्त्वे कल्पितं कल्प-नयाङ्गीकृतं द्वैतं पृथक्तवं तदमृतोपमममृतं सुक्तिसुखमेवोपमा तुला यस्य तत्त्रथाभूतमस्ति तत्र दृष्टान्तो मित्रयोरिति, मि-त्रयोः परस्परं प्रेमवतोर्दम्पत्योरिव जायापस्रोः पृथक्समि-वेति ॥ ४४ ॥

दृष्टान्तं विशदयति ।

हृदये वसित प्रीत्या लोकरीत्या च लजते । यथा चमत्कारमयी नित्यमानन्दिनी वध्ः ॥ ४५॥

हृदय इति । यथा यद्वद्वभूर्जाया 'वधूर्जाया स्तुषा स्त्री-चे'ति विश्वः, हृदयेन्तः करणे पीत्या पितप्रेम्णैव वसित तिष्ठति लोकरीत्या च लोकिकन्यवहारेण च लज्जते तपते यथा यादृशी चमत्कारमिय आश्चर्यवती नित्यं सर्वदाऽऽनिन्दिनी पत्यावा-नन्दवर्धनशीला भवति एतत्प्रांसद्धं सर्वेष्विति भावः ॥ ४५॥

नतु परमानन्दरूपमुक्ति त्यक्त्वा किं दुःखरूपद्वैतरूपभ-क्त्येत्याशङ्क्याह ।

पारमार्थिकमद्देतं द्वैतं भजनहेतवे ।

ताहशी यदि भक्तिश्चेत्सा तु मुक्तिशताधिका॥४६॥

पारमार्थिकामिति । अद्वैतं जीवब्रह्मैक्यं पारमार्थिकं ता-लिकमित्यङ्गीकृत्य द्वैतं पृथक्त्वं भजनहेतवे भजनिमित्तमङ्गी-करोति गुरुशिष्यादिरूपं द्वैतमङ्गीकरोतीसर्थः, यद्वा भजनं भ-किस्तदेव हेतुः फलं तदर्थं द्वैतं गुरुशिष्यादिद्वारा श्रवणमन-नादिरूपं सेन्यसेवकादिरूपं चाङ्गीकरोतीत्यर्थः, ताद्दशि एवं रूपा भक्तिभेजनं चेद्यदि अङ्गीकृता तर्हि सा भक्तिस्ता-हशी उक्तलक्षणा मुक्तिशताधिका मुक्तीनां शतं मुक्तिशतं त-स्मादप्यधिकोत्कृष्टा ॥ ४६ ॥

पुनर्भक्तेराधिक्यप्रतिपादनाय भक्तिज्ञानयोरेकफललप्रति-पादनाय च दृत्तमाह ।

> प्रियतमह्दये वा खेळतु प्रेमरीत्या पद्युगपरिचर्या प्रेयसी वा विधत्ताम् । विहरतु विदितार्थो निर्विकल्पे समाधौ ननु भजनविधौ वा तद्द्रयं तुल्यमेव ॥ ४७ ॥

प्रियतमेति । प्रेयसी प्रियतरा स्त्री प्रियतमहृद्येऽति-प्रीतिविषयः प्रियतमस्तस्य हृदये वक्षसि वेति पक्षे प्रेमरीत्या प्रेमप्रकारेण खेळतु क्रीडतु इत्येकः पक्षः, वाऽणवा पद्युग-परिचर्या पद्योरङ्क्ष्योर्युगं युग्मं तस्य परिचर्या सेवां विधत्तां क्रियतामुभयत्र सुखं तुल्यमिति भावः, यथा यद्वत्तथा विदि-तार्था ज्ञाततत्त्वो निर्विकल्पे विकल्पा नामरूपजासाद्यस्ते निर्गता निष्टत्ता यस्मात्तस्मिन्समाधौ समं ब्रह्माधीयते ळ-स्यतेऽस्मिनिति समाधिस्तस्मिन्वहरतु क्रीडतु वेत्येकः पक्षः, अथवा भजनविधौ भक्तिप्रकारे विहरतु क्रीडतु तद्द्यं तदुभ-यमपि तुल्यमेवैकमेवास्ति ननु निश्चय इसर्थः ॥ ४७॥

एवमुभयोः साम्यं प्रतिपाद्येदानीं प्रकरणविषयत्वाद्धक्तेः श्रेष्ठ्यं सदृष्टान्तमाह ।

> विश्वेश्वरस्तु सुधिया गिलतेपि भेदे भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः।

प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेपि चित्ते

चैलाञ्चलव्यवहितेन निरीक्षणीयः ॥ ४८ ॥

विश्वेश्वर इति । सुधिया तु शोभना रागादिरहिता धीर्मतिर्यस्य स तथोक्तस्तेनापि भेदे सेव्यसेवकादिलक्षणे पृथवत्वे
गलितेपि निष्टत्ते सत्यपि भक्तिसहितेन अवणादिनवलक्षणलक्षितयान्तकरणष्टस्या सहितेन भावेन भेम्णा विश्वेश्वरो जगदीश्वरः परमात्मा समर्चनीयः पूज्यः, तत्र दृष्टान्तः प्राणेश्वर इति,
चतुरया बुद्धिमत्या स्त्रिया चित्तेन्तः करणे मिलितेपि एकीभूते
सत्यपि चेलाञ्चलव्यवहितेन चेलमूर्ध्ववस्नं तस्याञ्चलमंशस्तेनान्तरितं तेन चक्षुषेति शेषः, प्राणेश्वरः पतिर्निरीक्षणीयः
पेक्षणीयोऽन्यथा सुखं न स्याद्यथा तथा अवणादिभक्ति विनापि केवलसमाधौ सुखं न स्यादिति मावः ॥ ४८ ॥

उक्ते भक्तिश्रेष्ठ्ये दृद्धवाक्यं प्रमाणिवतुमाह । अथ भक्तिरसमाश्रित्य श्लोकः ।

अथेति । अथा्त्रेत्यर्थः, भक्तिरसमाश्रिस भक्तिसुखमव-छम्ब्य श्लोकः श्लोकावित्यर्थः, जातित्वादेकवचनमस्ति तमे-बोदाहरति ।

योगे नास्ति गतिर्न निर्गुणविधौ सम्मावनादुर्गमे नित्यं नीरसया धिया परिहते द्वे ऐहिकामुष्मिके । गोपः कोपि सखाकृतः स तु पुनर्नानाङ्गनासङ्गवा-नस्माकंपदमर्थयन्ति मुनयश्चित्रं किमस्मात्परम्॥४९॥

योग इति । अष्टाङ्गसहिते योगे चित्तनिरोधारूये स-माधौ मम गतिः प्रचारो नास्ति न विद्यते किश्च सम्भावना-दुर्गमे सम्भावनाया निश्चयदृत्तेर्दुर्गमोऽप्राप्तिर्यस्मिन्, यद्वा सम्भा-



वनया दुर्गमे दुष्पापे निर्गुणविधौ निर्गुणं गुणरहितं ब्रह्म वि-धीयते निश्चीयतेऽस्मिन्निति तथाभूते वेदान्त इत्यर्थः, गतिः म-चारो नास्ति तींह वैषयिके सुखे एव प्रचारोस्तु तत्राह निसं नीरसयोदासीनया धिया बुद्धौहिकामुध्मिके इह लोके भवमहिकं सकन्दनवनितादिविषयजं सुखमासुध्मिकं चामृतभोगादिविषयजन्यं पारलैंकिकं सुखं च ते द्वे उभे अपि परिहृते त्यक्ते अतो नात्र मनसो रमणीमित भावः, दुनः पश्चादन्यदेव विचार्य मया कृतं किं तदित्यत आह गोप इति, मया कोपि अनिर्वचनीयो गे।पो गोपालो ग्रामीण इत्यर्थः, स तु सोपि नानाङ्गनासङ्गवाना। उनन्ताश्र ता अङ्गनाः स्त्रियश्र तासां सङ्गः सम्भोगोस्यास्तीति तथाभृतः स सखा मित्रं कृतः आश्रितो मित्रत्वेनाश्रित इत्यर्थः, ननु गोपालमङ्गत्या बुद्धिन्नं-शेनाधः पात एव स्यात्तत्र किं पुनर्वक्तव्यं नानाङ्गनासङ्गवहो-पालसङ्गेनाघः पात इतिशङ्कायामाहास्माकामाति, ग्रुनयो मन-नवन्ते। पि अस्माकं तादृशगोपालसङ्गवताः न पदं प्रेमानन्दस्थि-तिरूपमधिकारमित्यर्थः, अर्थयन्ति प्रार्थयन्तीत्यर्थः, अतोस्मा-त्परमेतदाश्चर्यादन्यदाश्चर्य श्रेष्ठं किं न किमपीत्यर्थः, इदमेवा-तिश्रेष्टमाश्चर्यामित भावः ॥ ४९ ॥

आश्रयीन्तरमाह ।

रोमाञ्चेन चमत्कृता तनुरियं भक्त्या मनो नन्दितं प्रमाश्रूणि विभूषयन्तिं वदनं कण्ठं गिरो गद्भदाः । नारमाकं क्षणमात्तमप्यवसरः कृष्णार्चनं कुर्वतां मुक्तिद्वीरि चतुर्विधापि किमियं दास्याय लोलायते ॥५०॥ रोमाञ्चेति । कृष्णार्चनं कृष्णस्य भूमानन्दरूपस्यार्चनं ध्यानरूपं वाह्यमपि साकारस्य पूजनं कुर्नतामस्माकं नः । 'कृषिर्भूनाचकः शब्दो णश्च निर्द्वानिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्मकृष्ण इत्यभिधीयते' ॥

इति प्रभृतिवचनैः कृष्णशब्दार्थस्य भूमानन्दत्वेन प्रतिपान्दनादियमेषा तनुर्देहयष्टी रोमाञ्चन रोम्णां बालानामञ्चः पुलकस्तेन चमत्कृता चमत्कारवती दृश्यत इति शेषः, मनश्चान्तः करणं भक्त्या प्रेमलक्षणया दृत्याऽऽनन्दितमानन्देन समृद्धं प्रमाश्चाण स्नेहाऽऽविभूतानि अश्रूणि नेत्रजलानि वदनं मुखं विभूपयन्ति अलकुर्वन्ति गद्धदाऽव्यक्ताक्षरा गिरो वाण्यः कष्ठं गलमवरोधयन्तीति शेषः, एवंलक्षणवतामस्माकं सगान्मात्रमापि क्षणमात्रं तावन्मात्रमापि अवसरः समयोऽन्यावषयन्मज्ञीकर्त्तु न न विद्यते तथापि चतुर्विधापि सायुज्यसाष्टिसामीप्यन्सारूप्यमेदेन चतुःप्रकारापि मुक्तिमीक्षो द्वारि पारिमार्थिकन्त्रीवज्ञस्त्रमलक्षणमोक्षद्वारमूते भजने दास्याय दास्यं कर्त्तु लोन्लायते लोला चञ्चलेवाचरित अतश्चतुर्विधा मुक्तिः प्रपञ्चनिद्यति लोला विश्वलेवाचरित अतश्चतुर्विधा मुक्तिः प्रपञ्चनिद्यति कि न किमपि अति तुच्छेत्यर्थः॥ ५०॥

उक्तश्लोकौ मधुसूदनकृताबुदाहृतौ स्वश्लोकेनापि भक्तया-धिक्यप्रतिपादकेनाश्चर्यान्तरमाह ।

घनः कामोऽस्माकं तव तु भजनेऽन्यत्र नरुचि-स्तवैवांघिद्धन्द्धे नितषु रातिरस्माकमतुला । सकामे निष्कामा सपिद तु सकामा पद्गता सकामास्मान्मुक्तिभेजाति महिमायं तव हरे ॥५१॥ इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे भक्तिरसायनम् ॥ १३॥ घन इति । तव तु तवैव नान्यस्थेत्यर्थः, भजने भक्ताव-स्माकं त्वद्रक्तिरुचिमतां नो घनो गाढः काम इच्छाऽस्ति अन्यत्र कर्मणि ज्ञाने वाडन्यभजने वापि रुचिः प्रीतिन नास्ति कुत इसत आह तवेति, तवैव त एव केवलमङ्ग्रिद्वन्द्वेऽङ्घ्योः पाद्योर्द्वन्द्वं युग्मं तिस्मिस्तिद्विषयिणीिष्वत्यर्थः, नितषु प्रणामेषु अस्माकं त्वद्धक्तानां रितः प्रीतिरतुला न विद्यते तुलोपमा यस्याः सा तथाभृताऽस्ति यतोऽत इत्यर्थः, किश्च सकामे विषयेच्छावति पुरुषे निष्कामेच्छारिहता तु अपि यद्वा तु प्रसिद्धेत्यर्थः, सकामा कामवती भूत्वेति शेषः, मुक्तिः सायुज्य-सार्ष्टिसामीष्यसारूष्यक्षपा सपिद शीघ्रं पद्गता पद्योश्चरणयो-र्मता लग्ना सती सकामास्मान्कामसाईताको भजित सेवते हे हरे हे सर्वदुःखानरासक अयमेष महिमा महत्वं तव तेऽस्ति ॥५१॥

इति श्रोनरहरिशिष्यदिवाकरिवरिचितायां वोधसारार्थेदीसौ भक्तिरसायनार्थप्रकाशस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ राजयोगे भूमिकाभेदभास्करः।

एवं सर्वसाधनानि प्रतिपाद्येदानीनेतैः साधनैः साध्या-मवस्थां निरूपितुमुत्तरग्रन्थारम्भः, तत्र च फलरूपां तामवावस्थां भूमिकाभेदेन निरूपितंतुं मूमिकाभेदभास्कराख्यं प्रकरणं सार्ध-चतुःषष्टुचतरज्ञतश्लोकमारभते, तत्र च त्याज्यग्राद्यभेदेन भूमि-काश्चतुदर्श प्रतिपादियतुं प्रकरणद्वयमित्त, तत्रादौ त्याज्यसप्त-भूमीस्त्याजियतुं तज्ज्ञानार्थमज्ञानभूमिका निर्णेतुमज्ञानभूमिकानि-णियाख्यं पादोनचतुर्दशश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्राप्यादौ ता-वदुत्तरग्रन्थ इत अर्थं राजयोगिनरूपणं प्रतिजानीते।

> भूमिकाभेदमारभ्य यावद्त्रन्थसमापनम् । अगाधबोधसारेऽस्मिन्राजयोगो निरूप्यते ॥ १ ॥

भूमिकाभेद्मिति । भूमिकाभेदं भूमिकानां चतुर्दशभूमीनां भेदं भेदांनरूपकमकरणपारभ्यारम्भं छत्वा ग्रन्थसमापनं याव-द्वन्थस्य बोधसाराख्यग्रन्थस्य समापनं समाप्तियावद्वन्थसमाप्ति-पर्यन्तिमित्यर्थः । अस्मिन्त्रकृतेऽगाधवोधसारेऽगाधो दुरवगाहोऽन्तुभवं विनाऽर्थतो दुरवगाह इत्यर्थः, स चासौ बोधसारश्चे-तन्नामको ग्रन्थस्तांस्मन्राजयोगो राज्ञां नृपाणां स्वस्थाने स्थित्वापि साधायेतुं शक्यत्वात्तरसम्बन्धी योगो जीवन्नह्मैक्यविषय-कज्ञानलक्षणो निरूप्यते प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

एवमुत्तरग्रन्थार्थनिरूपणं मितज्ञायेदानीं मकरणार्थं श्रोतुं फलमर्दशनेन शिष्यं मेरयति।

> अथायं हृदि कर्तव्या भूमिकाभेदभास्करः। यस्य प्रसादमात्रेण तमो हार्द विलीयते ॥ २ ॥

अथेति। अथ साधनश्रवणानन्तरमयं प्रत्यक्षो निरूप्यमाणो
भूमिकाभेदभास्करो भूमिकानामवस्थानां निरूप्यिष्यमाणानां
चतुर्दशसंख्यानां भेदः परस्परवैलक्षण्येन पार्थक्यं तस्य भास्करः
सूर्य इत प्रकाशको ग्रन्थो हृदि अन्तःकरणे कर्तव्योऽवधार्यः,
नन्वेतदवधारणे कि फलं तत्राह यस्येति, यस्य भूमिकाभेदभास्करस्य प्रसादमात्रेण प्रसन्नतयैव केवलं हार्दे हृदि भवमन्तःकरण उत्पन्नं तमोऽज्ञानलक्षणमान्ध्यं विलीयते नश्यति॥ २॥

एवं प्रकरणार्थविचारस्य फलं प्रदर्शेदानी प्रकरणप्रति-पाद्यर्भवभूमिकासंख्यामाइ।

अज्ञानभूमिकाः सप्त सप्तैव ज्ञानमूमिकाः । बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ॥ ३ ॥ अज्ञानेति । अज्ञानभूमिका अज्ञानस्य मोहस्य भूमिका अवस्थाः सप्त सप्तसङ्ख्याः सन्ति, ज्ञानभूमिका एवाज्ञाननिर्चव-कस्य विवेकस्य भूमिका अवस्था अपि सप्त सप्तसङ्ख्याः सन्ति, एवं भूमिकासङ्ख्यां प्रदश्ये त्याज्यत्वेनाज्ञानभूमिकाज्ञानार्थं प्रथम-मज्ञानभूमिकाः सप्त नामभेदेन निर्देशति वीजजाग्रदिति, बीज-जाग्रद्धीजजाग्रनाम्न्येका, तथा तद्दजाग्रजाग्रनाम्त्री द्वि-तीया, तथैव च तद्ददेव महाजाग्रदेतन्नाम्नी तृतीया, ।

जाग्रतस्वप्तस्तथा स्वप्तः स्वप्तजाग्रत्सुषुतकम् । इति सप्तविधो मोहस्तेषां विवरणं शृणु ॥ ४ ॥

तथा जाग्रत्स्वमो जाग्रत्स्वमनाम्नी चतुर्थी, तथा तद्वत्स्व-मनाम्नी पश्चमी, तथा स्वमजाग्रक्षाम्नी षष्ठी, तथा सुषुप्तकं सुषुप्तिनाम्नी सप्तनी, सर्वसंख्यामाहेतीति, एवं प्रकारेण मो-होऽज्ञानं सप्तविधः सप्तप्रकारोऽस्ति, तासां भेदज्ञानाय सा निक्पियतुं तच्छ्वणे शिष्यं प्रेरयति तेषामिति, तेषां सप्त-वियमोहानां विवर्गां विस्तरं शृणु अवधारय ॥ ३ ४ ॥

तासु प्रथमां लक्षयति मार्धेन।

कुसूले संस्थितं बीजं तत्र सर्वो यथा हुमः । तथा यत्र स्थितं तिश्वं न तु व्याक्तिमुपागतम्॥५॥ बीजरूपं स्थितं जाग्रद्वीजजाग्रत्तदुच्यते । संसारप्रथमावस्था महामोहः स एव हि ॥६॥

कुसूल इति । कुसूले धान्यसञ्जयार्थ मृदादिना निर्मिते पात्रे संस्थितं पूर्वे स्थापितं बीजं चणकादिधान्यानां कारणभूतं धान्यमस्ति तत्र बीजे सर्वः शाखाकाण्डपुष्पफलो-पेतो दुमो दक्षो यथा यद्दस्ति तथा तद्दयत्र मायाश्ववले ब्रह्माण विश्वं जगत्स्थितमस्ति व्यक्ति प्रकटतां न तु नैवोपागतं प्राप्तं तदेव जगज्जाप्रच्छब्दवाच्यं बीजरूपत्वाद्वीजिमिव जगत्कारणं मांगांशवलं ब्रह्म तदेव रूपं यस्य तत्त्रथाभूतं स्थितं तिष्ठति त-त्कारणमेव बीजजाप्रदेतन्नामकप्रचयते कथ्यते प्रनिभिरिति शेषः, तस्यैव प्रन्थान्तरे नामान्तराणि सन्ति तान्याइ संसारेत्या-दिना, संसारमथमावस्था संसारस्य ब्रह्माण्डस्य प्रथमा गर्भस्थिति रूपाऽवस्था स्थितिरिति सैवोच्यते स एव हि उक्तलक्षण एव हि प्रसिद्धो महामोही मृलाज्ञानमिति नामान्तरैरुच्यते ॥ ५६॥

> तदेवाज्ञानमित्युक्तं यत्स्वबोधेन लीयते । कुस्ले संस्थितं बीजं क्षेत्रे निक्षिप्यते यदा ॥७॥

तदेव बीजजाग्रदेवाइ। नं ज्ञानिवरोधि भावक्रपमिति एवं नाम्नोक्तं कथितं वेदान्तेष्विसर्थः । कुत इत्यत आह पदिति, यद्यस्मात्कारणात्स्वबोधेन स्वस्याज्ञानस्य बोधो ज्ञानं तेन, यद्वा स्वस्यात्मनो बोधो ज्ञानं तेनेसर्थः, छीयते नद्य-तीत्यत इत्यर्थः, द्वितीयां सदृष्टान्तां छक्षयति कुसूछ इति सा-धीभ्यां, कुसूने धान्यसञ्चयनार्थं मृदादिना निर्मिते पात्रे सांस्थितं पूर्वं संस्थापितं बीजं चणकादिकारणभूतं चणकादि यदा परिमन्काले क्षेत्रे भूमौ निक्षिष्यत उप्यते ॥ ७॥

तदेत्यध्याहार्ये, तदा तस्मिन काले।

अंकुरोन्मुखतां याति सावस्था जाग्रदुच्यते । इदमेव महत्तत्त्विमिति सांख्यैर्निरूप्यते ॥ ८॥

अङ्करोन्मुखतां किश्चिदङ्करोत्पत्त्या दक्षजनने सन्मुखतां याति प्राप्नोति तस्यावस्थेवावस्थानं या सा जाग्रनाम्नोच्यते कथ्यते तस्या एतस्या अपि शास्त्रान्तरे नामान्तराणि सन्ति तान्याहेदमित्यादिसार्थेन, इदमेवेयमवस्थैन सांख्यैः सांख्य-शास्त्रविज्ञिमेहत्तत्त्वमिति एवं नाम्ना निरूप्यते प्रतिपाद्यते॥८॥

> ईक्षणं चेति वेदान्तैः सामान्याहङ्कृतिस्तथा । आनन्दमयकोशश्च तत्साक्षी त्वीश्वरः स्मृतः ॥९॥

तथा तद्देदान्तैरुपनिषद्वाक्यैः 'स ईक्षते'त्यादिभिरीक्षणं चेक्षणमवलोकनिभिति नाम्नेदमेव प्रतिपाद्यते तथा तद्दत्सामा-न्याहङ्कृतिः समष्ट्यदृङ्कार इति आनन्दमयकोक्शश्चेति च तैरेव वेदान्तिभिरभिधीयते तत्साक्षीतु तस्या जाग्रतः साक्ष्यव्यवधा-नेन प्रकाशकस्तद्विलक्षणश्चेक्वर इति स्सृत उक्तः ॥ ८ ९ ॥

तृतीयां लक्षयति त्रिभिः पादैः।

विशेषाहङ्कृतिः सुक्ष्माङ्कुरवद्द्यावहारिकी ।
महाजाग्रद्धुधैः प्रोक्ता व्यष्ट्यवस्थात्रये तु सा॥१०॥
जाग्रत्स्वप्तसुषुप्ताख्येवस्था जाग्रदिति स्मृता ।
जाग्रदेव यदा जीवो मनोराज्यं करोति हि ॥११॥

विशेषेति । स्रक्षाङ्कुरवद्यवादिधान्यानां परिचितिकारणं यद्वतद्वव्यवहारिकी व्यवहारे भवा विशेषाहङ्कार्ताविशेषा सुख्यहं दुःख्यहं काणोहं विधिरोहं पुष्टोहं कृशोहं ब्राह्मणोहं स- त्रियोहिमित्यादिक्पाहङ्कृतिरहङ्क्रिया सा बुधैर्विवेकिभिमेहा- जाग्रदेतन्नाम्ना मोक्ता किथता, अस्या एव नामान्तरं व्यावहा- रिकमाह व्यष्टीति, सा तु सेत्र जाग्रत्स्वमसुष्टुष्ट्याख्ये जाग्रचे निद्रयैरथींपळिष्यर्जागरितिमत्युक्तळक्षणा, स्वमश्चेन्द्रियाणां का-रणाज्ञानमात्रावस्थाने जाग्रत्संस्कारजः प्रवयवान्स्वम इत्युक्त

लक्षणः, सुषुप्तिश्राज्ञानमात्रस्थितिरूपा, एता आख्या आहा यस्य तिस्मिन्व्यव्यवस्थात्रये व्यस्तरूपबुद्धेरवस्था जाग्रत्स्वप्रसुषु-प्रयस्तासां त्रयं तिस्मिआग्रदिति नाम्ना स्मृता भोक्ता सु-निभिरिति शेषः, चतुर्थी लक्षयित जाग्रदेवेति, जीवः साधि-ष्ठानबुद्धिस्थिश्रदाभासो यदा यस्मिन्काले जाग्रदेव जाग्रत्स-त्रपि मनोराज्यं मानसं संसारं करोति संकल्पयित हि प्र-सिद्धमेतत्सर्वेषामित्यर्थः॥ १०॥ ११॥

> जाग्रतः स्वप्न इव यत्स जाग्रत्स्वप्न उच्यते । लोकप्रसिद्धो यः स्वप्नः स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १ २॥

जाग्रत इति । जाग्रतो जागरगावतः स्वम इत स्वमवद्य-न्मनोराज्यं स जाग्रत्स्वमो जाग्रत्स्वमनाम्न्यवस्थोच्यते कथ्यते, पश्चमीमाह लोकप्रसिद्ध इति, यो लोकप्रसिद्ध आगो-पालं सर्वेरनुभूतः स्वमोऽस्ति स स एव स्वमनाम्नी कथ्यते निरूप्यते ॥ १२ ॥

षष्ठीं लक्षयति।

जातेपि जागरे जन्तोः स्वप्तदृष्टार्थभासनम् । प्रसक्षमिव संस्कारात्स्वप्तजाप्रत्तदुच्यते ॥ १३॥

जातेपीति। जन्तोजीवस्य जागरे जागरणे जातेपि उत्पन्नेपि सति संस्कारात्सामाथीनुभवसंस्कारात्मत्यक्षमिव जाग्रद्द-गोचराभावेनामत्यक्षमिप मत्यक्षवत्स्मृतिविषयं स्वमदृष्टार्थभा-सनं स्वमे ये दृष्टा अथी गिरिनदीनगराद्यस्तेषां भासनं मनीति-स्तद्वासनं स्वमजाग्रदेतन्नाम्न्यवस्थोच्यते कथ्यते ॥ १३ ॥ सप्तमीं लक्षयित ।

षडवस्थापरित्यागे सुषुप्तिः सप्तमी मता ।

अज्ञानभूमिकास्त्वेताः शृणु विज्ञानभूमिका ॥ १ ४॥

श्रीव श्रीवरहरिक्वी बो॰ भूमिकाभेदभास्करेऽज्ञानभूमिविर्णयः ।

षडिति। षडवस्थापरित्यागे षण्णामुक्तलक्षणानां जाग्रदाध-वस्थानां परित्यागेऽभावे सति या सुषुप्तिनिंद्रा सा सप्तमी स-सम्यवस्था मतोक्ता सुनिभिरिति शेषः, उक्तमज्ञानभूमिका-निरूपणसुपसंहरति अज्ञानेति, हे शिष्य एता निरूपिता अ-ज्ञानभूमिका अज्ञानस्य महामोहस्य भूमिका अवस्था उक्ता इति शेषः, एवं सलक्षणा अज्ञानभूमिकाः मतिपाद्यदानीं ज्ञान-भूमिकाः श्रोतुं शिष्यं परयति शृण्विति, विज्ञानभूमिका विज्ञा-नस्य विवेकस्य भूमिका अवस्थाः पूर्व सप्त निर्दिष्टास्ता इ-दानीं त्वं शृणु अवधारय॥ १४॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरिवरिचितायां बोधसारार्थदीसौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकादोऽज्ञानभूमिका-निर्णयार्थप्रकादाः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ ज्ञानभूमिका।

एवं अज्ञानभूमिकाः सलक्षणाः सप्त निरूप्येदानीं ज्ञानभूमिकाः प्रतिपादियतुं ज्ञानभूमिनिर्णयाख्यं प्रकरणमेकोनसार्धशतश्लोकमारभते, तत्र चावान्तरप्रकरणानि प्रथमभूमिका द्वितीयभूमिका तृतीयभूमिका चतुर्थभूमिका पश्चमभूमिका पष्टभूमिकासप्तमभूमिकानिर्णयाख्यानि सप्तभूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयाख्यं चत्यष्टौ क्रमेणैकोनित्रंशचतुर्स्तिश्चर्दकादशाष्टादशद्वाविश्वतिनवनवसप्तदशश्लोकानि सन्ति तत्रादौ प्रथमभूमिकानिर्णयाख्यमेकोनित्रंश-

च्छ्लोकं प्रकरणगारभते, तुत्र च ताविश्वरूप्यमाणभूगिकानामान्याह। जिज्ञासाथ विचाराख्या ततस्तु तनुमानसा । सत्त्वापितरसंसक्तिः पदार्थाभाविनी तथा ॥ १ ॥ सप्तमी तुर्थमित्युक्ता तुर्यातीतमतः परम् ।

जिज्ञासेत्यादिसार्धेन । जिज्ञासा क्वातुपात्मनस्तात्त्वकं रूपिमच्छेति जिज्ञासानाम्न्येका, अथानन्तरं विचाराख्या वि-चारो विवेकः पक्रतिपुरुवात्मानात्मादीनां सैवारुवा यस्याः सा तथोक्तैतनाम्त्री द्वितीया, ततन्तु द्वितीयभूमिकानन्तरं तु ताभ्यां विलक्षणा तनुमानसा तनवः सूक्ष्मा मानसा मनोवि-काराः काबादयो यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्नी तृतीया, ततो-नन्तरं सन्वापीताः सन्वस्य सन्वग्रणस्यापत्तिः माप्तिर्यस्यां सा तथोक्ता यद्वाऽन्यासत्त्वदृष्ट्यात्मनः स्वस्य कालत्रयावा-धितस्याप्तिः पाप्तिर्यस्यां सा तथोक्ता चतुर्थी क्षेत्रा, ततोनन्तरम-संसक्तिन विद्यते संसक्तिः केनापि सम्बन्धपतीतिः स्वस्मि-न्यस्यां सैतन्नाम्नी पञ्चमी ज्ञेया, तथा तद्वत्पदार्थाभाविनी पदानि जीवेश्वरादिनामानि अर्थास्तद्वच्यानि रूपाणि तेषाम-भावोऽसत्त्वं विद्यते यस्यां सा पदार्थाभाविनी षष्ठी नाम्ना क्रेया, तुर्यामित्युक्ता तुर्यमिश्रेवं नाम्नोक्ता मुनिभिः कथिता सा स-प्तमी ज्ञेया, अतः परं सप्तमभूम्यस्पृष्टं तुर्यातीतमेतन्नाम तत्वमस्ति ॥ १ ॥

आसां भूमिकानां प्रन्थान्तरे नामभेदद्शीनेन भ्रमो माभ्-दिति नामान्तराण्यीप वक्तं प्रतिजानीते ।

आसामेव नामान्तराणि ।

आसामिति । आसामेवोक्तनाम्नीनां भूमीनां नामान्त-

राणि अन्यानि नामानि उच्यन्त इति शेषः, तान्येवाह । सुमुक्षा च समक्षा च परीक्षा च परोक्षका॥ २॥

मुस्नेति । मुस्ना मोक्तं संसारवधनादिच्छा सुस्ना प्रथमा भूमिका क्षेया, च पुनः समक्षा सम्यगक्षं समीचीन विचाररूपं नेत्रं यस्यां सा तथोक्ता द्वितीया, च पुनः परीक्षा परीक्षणं परीक्षा मनन तदस्यामस्तीति सा तथोक्ता द्वितीया, च पुनः परोक्षका परोक्षं परोक्षतया ज्ञातं कं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ता चतुर्थी क्षेया ॥ २॥

> अपरोक्षा महादीक्षा पराकक्षेति सप्त ताः । प्रथमा त्वधिकारास्या द्वितीया श्रवणारिमका ॥३॥

अपरोक्षेति । अपरोक्षा न परोक्षं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ता ब्रह्मसाक्षात्कारवतीत्यर्थः, पश्चमी; महादीक्षा महत्यनविच्छन्ना दीक्षाऽहं ब्रह्मोत दीक्षणं संस्कारिवशेषो यस्यां सा तथोक्ता पष्टी क्षेया, तथा पराकक्षा परोत्कृष्टा ब्रह्ममाप्तेः कक्षा द्वारभूता स-प्तमी, इत्येवं ता भूमिकाः सप्त सप्तविधा क्षेयाः, पुनश्च ग्रन्थान्तर-स्थितं भूमिकानामभेदमाह मथमेति, अधिकाराख्याऽधिका-रित्वं सैवाख्या नाम यस्याः सा तथोक्ता प्रथमा प्रमथभूमिका क्षेया, तथा अवणात्मिका अवणं वाक्यानामादिमध्यावसानेषु ए-कस्मिन्बह्मक्यळक्षणेथे तात्पर्यप्रतिनितित्युक्तळक्षणोऽथे आ-त्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता द्वितीया भूमिका क्षेया ॥ ३ ॥

तृतीया मननप्राया निदिध्यासश्चतुर्थिका । साक्षात्कारः पञ्चमी स्यात्षष्ठी परिणतिः स्मृता ॥४॥

तृतीयेति । मननप्राया मननं श्रुतार्थस्य युक्तया संभावित-त्वातुसन्धानं मननमित्युक्तलक्षणं प्रायं बहु यस्यां सा प्रायज्ञ- ब्दोत्राकारान्तः सा तृतीया श्रेया, निदिध्यासः श्रुतार्थस्य सजा-तीयमसयानुद्यत्तिविजातीयमस्ययरहितेत्युक्तलक्षणो विपरीतभा-वनानितर्त्तको निदिध्यासो द्यातिवेशेषः सा चतुर्थिका चतुर्थभू-मिका श्रेया, साक्षात्कारः साक्षात्करोतीति साक्षात्कारो जीव-ब्रह्मैक्याव्यवहितानुभवरूपा द्यत्तः सा पश्चमी भूमिका श्रेया, प-रिणतिस्तिस्मिनेव जीवब्रह्मैक्ये परिणतिः परिणामरूपा द्यातः सा षष्ठी भूमिका स्मृता मुनिभिरिति श्रेषः ॥ ४॥

> सप्तमी तु परा काष्टा सैव तुर्यमितीरिता। प्रथमायां तु विद्यार्थी द्वितीयायां पदार्थवित ॥५॥

सप्तमीति। पराकाष्ठा तु जीवब्रह्मैक्यार्थपरिणतिरूपा वतिरेव परा काष्ठा निरित्ययमुखरूपेण गाढं परिणता सती सप्तमी भूमिका ज्ञेया, सैव सप्तम्येव तुर्यमिति तुर्येत्येवं नाम्नेरिता कथिता, एवं भूमिकानामान्यभिधायेदानीं तास्वारूढपुरुषलक्षणपितपादनेन तासां लक्षणं विस्तरेण प्रतिपादियितुं तास्वेवारूढलक्षणं संक्षेपेणास द्वाभ्यां, प्रथमायां प्रथमभूमिकायां
जिज्ञासाऽऽह्वायामारूढो विद्यार्थीति विद्यां जीवब्रह्माभेदापरोक्षज्ञानमर्थते तच्छीलो भवति, तु पुनर्द्वितीयायां विचारारुपायां भूमिकायामारूढः पदार्थवित्पदानि तत्त्वमसीत्यादीनि
तेषामर्था वाच्यलक्ष्यौ तत्त्वमोर्द्वयोरैक्यं चासिपदस्येसादयस्तान्वेतिति स तथोक्तो भवति ॥ ५॥

निःसंशयस्तृतीयायां चतुथ्यी पण्डितो भवेत् । प्राप्तानुभूतिः पञ्चम्यां षष्ट्यामानन्दघृणितः ॥६॥ निःसंशय इति।तनुमानसानाम्न्यां तृतीयभूभिकायां निःसं- शयो निर्मताः संशया यस्मात्स तथोक्तो भवति, चतुथ्यां चतुर्थभूमिकायां सत्त्वापित्तनाम्न्यामारूढः पण्डितः समस्तपद्पदार्थेषु
समबुद्धिभेनेत्स्यात्, तथा पश्चम्यां पश्चमभूमिकायामसंसिक्तनाम्न्यामारूढः प्राप्तानुभूतिः प्राप्ता लब्धाऽनुभूतिर्जीवात्मैक्यस्यानुभवो येन स तथोक्तो भवति, तथा षष्ट्यां षष्टभूमिकायां
पदार्थाभाविनीनाम्न्यामारूढः पुरुष आनन्दसूर्णित आनन्देन भूमानन्देन पूर्णितो व्याप्तो भवेदानन्दानन्यास्वादीभवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सतमी सहजा तुर्या तुर्यातीतमतः परम् ।
भूमिका त्रितयं पूर्व त्वत्र जाग्रदिति स्मृतम् ॥७॥
सप्तमीति । सप्तमी सप्तमभूमिका तुर्येतन्नाम्नी सहजा सहजन्त्रभावा तदारूढः सहजानन्द्रवान्भवतीत्यर्थः, अतः परं
तुर्योख्यसप्तमभूमेः परमुत्कृष्टन्तद्रस्पृष्टन्तद्रन्यच तुर्यातीतं तुर्यायाः
सप्तमभूमेरतीतमस्पृष्टं तत्त्वं क्षेयमित्यर्थः, एवं सप्तभूमिकास्वारूढलक्षणं संक्षेपतः पद्दर्येदानीं सप्तमभूमेस्तुर्यशब्दवाच्यत्वं
पदुक्तं तद्विशद्यितुं सप्तभूमिकाम्च चतस्रोवस्था दर्शयित साघोभ्यां भूमिकात्रितयीमीत, अत्र तु अत्र ज्ञानिप पूर्व प्रथममवस्थात्रितयमवस्थानां भूमिकानां त्रितयं त्रिकं जिज्ञासाविचारातनुमानमारूयं जाग्रदिति जाग्रन्नाम्ना स्मृतं प्रोक्तं मुनिभिरिति श्रेषः ॥ ७ ॥

कुत इत्यत आह।

जिज्ञासोरत संसारो यथापूर्व यतः स्थितः । चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नामं यत्र वै जगत् ॥८॥ जिज्ञासोरिति । षद्यसात्कारणादत्र भूमित्रये जिज्ञासो- धुमुक्षोर्यथापूर्व पूर्वमनतिक्रम्येति यथापूर्वमज्ञानावस्थायां यथा संसारः स्थितस्तथैवेसर्थः, संसारो दृश्यद्श्वनद्रष्टुरूपः स्थितस्तिष्ठति अत इत्यर्थः; अयं भावः, एतद्भूमित्रिके पूर्ववत्सं-सारप्रतीतौ सत्यामि भूमित्रिकस्येतस्य मोक्षसाधनसाष्ठ्ञान-वेन तुर्यते जाग्रचर्यत्वं जाग्रच्वं तु सप्तमीभूमिकायास्तुर्यात्वा-पेक्षयेति क्षेयं, एवं भूमित्रिके जाग्रच्वं पद्श्येदानीमेतदपेक्षया चन्त्रथ्यां स्वमत्वं साधयाति चतुर्थीति, चतुर्थी चतुर्थभूमिका सन्वापत्तिनाम्नी स्वम इत्युक्ता स्वम इत्यंवं नाम्नोक्ता काथिता कृत इत्यत आह स्वमाभमिति, यद्यतः कारणाद्यत्रं चतुर्थभू-मिकायां जगद्विश्वं स्वमाभं स्वमस्याभवाभा यस्य तत्त्रथाभूत-मस्ति प्रतीयत इत्यर्थः, अत इति योज्यम्। अत्राप्ययं भावः, ज्ञानसाधनत्वाज्ञानत्वेष्यस्यां जगतो मिथ्यात्वपूर्वप्रतीतेः स्वमत्वं स्वमोत्थतपुरुषे स्वमपदार्थप्रतीतिरिवास्यां जगतस्तात्काछि-कमिथ्यात्वेन स्वमतुर्यत्विमिति ॥ ८॥

इदानीं सुषुप्त्यवस्थाभेदप्रदर्शनपूर्वकं भूमिकाद्वये क्रम-प्राप्तं सुषुप्तं दर्शपति ।

> सुषुप्तिः शिथिला गाढा द्विविधाऽऽद्या तु पञ्चमी । षष्ठी गाढसुषुप्तिः स्यात्सप्तमी तुर्यमुच्यते ॥ ९ ॥

सुषुप्तिरिति । सुषुप्तिनिंद्रा द्विविधा द्विपकाराऽस्ति एका शिथिलाऽपरा गाढा घना तत्राचा तु शिथिला सुषुप्तिस्तु पञ्चिमि असंसक्तिनाम्त्री पञ्चमभूमिका ज्ञेया, षष्ठी पदार्थाभाविनी भू-मिका गाढसुषुप्तिगीढा घना सुषुप्तिनिंद्रा सा तथोक्ता स्याद्, एवं च शिथिलात्वगाढात्ववैलक्षण्येनोभयत्र भेदेपि सुषुप्तित्वं स- ममेव । अयं भावः, प्रपश्चाम्फूत्यी सुषुप्तत्वमहङ्कारलयाभावेन स्वरूपम्फूत्यो च सुषुप्ततुर्यत्वमिति, यदर्थमवस्थात्रयं प्रदर्शितं त-दिदानीं तुर्यत्वं सप्तम्यां दर्शयित सप्तमीति, सप्तमी सप्तमभूमिका तुर्ये तुर्यावस्थोच्यते विद्वद्भिः कथ्यते पूर्वावस्थापद्भस्थिता-वस्थात्रयापेक्षया सप्तम्यास्तुर्यात्वं पूर्वावस्थाषद्भस्य ज्ञानत्वेन तु-यत्वापेक्षया तु तुर्यतुर्यात्विमिति भावः ॥ ९ ॥

एवं ज्ञानभूमिकाः सप्तापि संक्षेपतो निरूप्येदानीं ता एव विस्तरतो वर्णयितुमज्ञानभूमिकाभ्यो ज्ञानभूमिकास्त्रवतरणे कारणं ज्ञापयितुं प्रश्नमुत्थापयित त्रिभिः ।

अत प्रश्नः।

अत्रेति । अत्र ज्ञानभूम्यवतरणकारण इसर्थः, प्रश्लेत्वयोगः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

> संसारमेव यो वेत्ति मोंक्षमार्ग न वेत्ति यः । तस्य संसारिणः पूर्व मुमुक्षा जायते कथम् ॥ १०॥

संसारमिति । यः कश्चिद्ञानी संसारमेव केवलं संसारं प्रपश्चमेव वेक्ति जानाति केवलं वर्त्तमानमेव दृश्यं जानातीत्यर्थः, न तु पारमार्थिकं रूपं पारलौकिकं च, यश्चाज्ञानी मोक्षमार्गे मोक्षस्य ब्रह्मात्मभावस्थितेर्मार्गमु-पायभूतं साधनं शास्त्रं च न वेक्ति न जानाति उभगोरेहिकपा-ब्रज्ञानपारलौकिकज्ञानाभ्यां भेदे सस्यपि मोक्षमार्गाज्ञानं समा-नमेवेति भावः, तस्य तथाविधस्य संसारिणः संमारप्रवृत्तस्य पुरुषस्य पूर्व प्रथमं मुमुक्षा मोक्षेच्छा कथं केन प्रकारेण जायते भवति तत्कथ्यताम् ॥ १०॥

इदानीं पृष्टमेवार्थमाक्षिप्य पुनः पृच्छति ।

याहशो यस्य संस्कारस्ताहशी तस्य वासनाः । संसारसंस्कारवतो मुमुक्षा जायते कथम् ॥ १ १ ॥

याद्य इति । यस्य पुरुषस्य याद्यो यद्दत्संस्कारः पू-वैजन्मकर्मजन्यो वासनाविधानकारणं भवति तस्य पुरुषस्य वासनेच्छाविशेषस्ताद्दशी तद्दद्धवेत्तत्र संसारसंस्कारवत इ-दानीं संसारमहत्तस्य पूर्वमिष संसारसंस्कार एवानुमीयते-उतस्तद्वतः पुरुषस्य ग्रुग्धशा मोक्षेच्छा कथं केन कारणेन जायते भवति । अत्रायं प्रयोगः, अयं संसारसंस्कारवान्भवितुमईति सं-सारे प्रवर्तमानत्वाज्ञाग्रत्संसारसंस्कारेण स्वभनंसारमहत्तव-दिति, इह जन्मनि संसारमहत्तस्य पूर्वजन्मन्यापे संसारसंस्कारे-णैव भाव्यमिति तस्य न मोक्षमार्गे प्रहत्तिः सम्भवतीति भावः॥११॥

नतु विषयसुखलोभेन विषयद्वानेन विषयसाधनप्रहत्तिव-न्मोक्षविषयकज्ञानेनेव मोक्षेच्छया मोक्षसाधनेषु प्रवृतिः स्यादि-स्राबद्धा तस्याज्ञानित्वाद्विषयप्रात्यक्ष्येण मोक्षस्य चाप्रात्यक्ष्ये-णाऽपि तस्र भवतीत्याश्चयेनाह ।

> मोक्षे तु विषयो नास्ति सुखं न विषयैर्विना । इति मूढिधयां पूर्व मुमुक्षेव कथं भवेत ॥ १२॥

मोक्षेत्विति । विषयस्तु सुखसाधनमूतो विषयश्च मोक्षे वेदान्तमित्राद्ये मोक्षारूपे ब्रह्मणि नास्ति न विद्यते सुखं ग-मीपि विषयैर्विना सुखकारणभूतविषयातृते न नास्तिति एवं मृद्धियां मूदाऽक्कानवती धीर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्ति-येषां तेषां विपरीतज्ञानिनामित्यर्थः, सुसुक्षेव मोक्षेच्छैव पूर्व मथमं कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान कथमपि भवेदत एवाज्ञा- नभूभ्योऽज्ञानिनः ज्ञानभूम्यवतरणं केन हेतुना स्यात्तत्कथ्यता-मिति पश्चतात्पर्यम् ॥ १२ ॥

एवं प्रश्नमुत्याप्य तदुत्तरं वक्तुमाह।

अत्रोतरम् ।

अत्रेति । अत्राज्ञानभूषिकाभ्यो ज्ञानभूम्यवतरणकारणपश्च इत्यर्थः, उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः, तदेवाह ।

> निष्कामा वा सकामा वा भक्तिर्विष्णोः शिवस्य वा । सप्रेम हृदये जाता मुमुक्षाकारणं हि तत् ॥ १३॥

निष्कामेति । विष्णोर्जगत्व्यापकस्य परमात्मनः साकारस्य विष्णुक्रपस्य वा शिवस्य वा सुखरूपस्याहन्तादिसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य वा निष्कामा निर्गतः कामो हेतुर्यस्याः सा
तथोक्ता तदभावपक्षद्योतको वाश्च्दः, सकामा वा काम इच्छाविषयभोगानां तेन सहिता वा सप्रेम प्रेम स्नेहस्तेन सहितं यथा तथा हृद्येन्तः करणे भक्तिर्भजना नुरागवती हित्तर्जातोत्पन्ना चेत्तत्त्वदेवत्पर्थः, सुमुक्षाकारणं सुमुक्षायां हेतुर्भवित हि प्रसिद्धमेतन्नारदादिष्वत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानभेदेनापि कृतस्य विशिष्टनपत्तो गोक्षेच्छोइतुत्वमाह । कदाचिच्छुद्धभावेन गङ्गातीरे तपः कृतम् । तत्पुण्यपरिपाकेन मुमुक्षा जायते सताम् ॥ १४॥

कदाचिदिति । कदाचिदिह निष्कामत्वेनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा शुद्धभावेन निष्कामतया गङ्गातीर उपलक्षणमेत-त्कस्मिश्चिद्रङ्गाद्यपलक्षिते पुण्यस्थाने तपः श्रीतोष्णादि सहि-ष्णुतया स्वस्ववणीश्रमोचितकमीनुष्ठानं कृतमाचीणं तत्पुण्य- परिपाकेन तस्य पुण्यस्य तपःपुण्यस्य परिपाकः फलदाने प्र-वित्तस्तेन सतां शुद्धान्तःकरणानां मुमुक्षा मोक्षेच्छा जायत जल्पद्यते ॥ १४ ॥

कारणान्तराण्याह।

विदुषां वीतरागाणामञ्जपानादिसेवया । सङ्गत्या प्रणयेनापि मुमुक्षा ऽऽकस्मिकी भवेत् ॥ १ ५॥

विदुषामिति । वीतरागाणां वीतो रागो विषयस्नेहो येषां तेषां विदुषां विवेकिनां ज्ञानिनामित्यर्थः, अन्नपानादिसेवया-ऽद्यते तदन्नं यवगोधूमादिकं सिद्धमन्नं वा पीयते तत्पानं ज-लादिकं ते आदिनी येषां दर्शनसंभाषणादीनां ते तथोक्तास्तेषां सेवाङ्गीकारस्त्रया तेषामेव सङ्गसा समागमेन प्रणयेनापि नम-स्कारेण चाकिसमन्यकस्माद्भवाऽऽकिसमकी कारणाननुसन्धानपु-विकेसर्थः, मुमुक्षा मोक्षविषयिणीच्छा भवेतस्याद ॥ १५ ॥

आकस्मिकमोक्षेच्छोत्पत्तौ गीतापि प्रमाणमस्तीत्याह । तदुक्तम् ।

तदिति । तदाकस्मिकमोक्षेच्छाजन्म गीतायां भगगद्गीताया-मुक्तं कथितं, केन वाक्येनेत्याशङ्का तद्वाक्यं पटति ।

> मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥१६॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणामधीतवेदवेदाङ्गस्त-द्रथेज्ञः श्रमादिगुणवान्पापभीरुर्धेवा हृदः सङ्कुल्पितविषयमा-त्रिमान्वलवांश्चेतादृशस्य सप्तदीपवती पृथिवी राज्यं धनधा-न्यसमृद्धिमद्यदि स्यात्तिहैं स मनुष्य इत्युज्यते तादृशानां मनुष्याणां सहस्रेषु सहस्रसङ्घेषु बहुसङ्घेषु मध्ये क-श्रित्कोपि विरलः सिद्ध्ये मुक्त्यर्थ यतित निष्कामकर्मा-दिविचारान्तेषु सम्यक्पवर्तते यततामपि तादृशयत्नं कुर्व-तामपि बहुनां मध्ये कश्चिद्धिरलः सिद्धो मुक्तो भवात ताद्द-श्वानां मध्ये कश्चिद्धिरलो मामात्मानं यथार्थभूतं तत्त्वतस्तात्त्व-करूपेण वेति जानाति अस्मिन्नर्थे श्वीतर्राप 'श्रवणायापि बहुभि-यो नलभ्यः शृष्वन्तोपि बहुवो यन्न विद्युरि'ति, अन्यापि 'कश्चि-द्वीरः प्रत्यमात्मानमेक्षदादृत्त्त्वक्षुरमृतत्वीमच्छन्नि'ति ॥ १६ ॥

वासिष्ठवाक्यमपि ममाणयितुमाह ।

तथा च वासिष्ठे ।

तथाचेति । तथा च तथैव वासिष्ठे वासिष्ठनाम्नि ग्रन्थ उक्तमिति शेषः, कथितमित्यर्थः । केन वाक्येनेत्याशङ्कायां तद्वाक्यं पठति ।

चलार्णवयुगन्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ।

अनेकजन्मनामन्ते विवेकी जायते पुमान् ॥१७॥
चलेति । चलार्णवयुगिच्छद्रक्षमित्रीवापवेशवचलौ चश्रलौ
यावर्णवावर्णसा जलेन वातो गच्छतस्तावर्णवौ तरङ्गौ पृषोदरादिक्वात्सलोपस्तयोर्थुगं युग्मं तस्यच्छिदं मध्यवर्त्याकाशं
तत्र स्थितो यः क्र्मः कमटस्तस्य कच्छपस्योभययार्थे वहुकालं
निरन्तरं तरङ्गकुतताडनेन विह्वल्त्वे ग्रीवाप्रवेशो ग्रीवा कण्टसतदुपलक्षिततदाद्यङ्गपवेशो यथा जायते तद्दरपुमानपुरुषाध्यनेकजन्मनामनन्तजन्ममरणोपलक्षितसुखदुःखानां स्पर्शेन खिविस्तदन्तःकरणवाह्यकरणानि स्वस्तविषयेभ्यो व्यावर्त्य विविक्यात्मानात्मिविवेकवाञ्चायते भवति ॥ १७॥

निष्कामत्वेन कृतानामुपास्तिसहितानां कर्मणामपिं मो-क्षहेतुभूतज्ञानेच्छाकारणसमाह। सोपास्तीनां कर्मणां तु चित्तशुद्धिः फलं मतम् । वेदनेच्छा वेदनं वा चित्रा सत्कर्मणां गतिः ॥ १८॥

सोपास्तीनामिति । सोपास्तीनामुपासनासहितानां कर्मणां स्वस्ववर्णाश्रमोचितिक्रयाणां तु अन्यफलेषु सत्स्विप तद्विल्ञः सणं चित्तशुद्धिश्वत्तस्यान्तः करणस्य शुद्धी रागादिमल्लिक्सर्जन्मेव फलं मुख्यप्रयोजनं मतिमष्टं क्षेयम्, अन्तः करणस्यातीव मन्लिब्सर्जने सित तेषामेव कर्मणां वेदनेच्छा वेदनं ज्ञानं तस्येच्छा स्पृहा जिज्ञासेत्यर्थः, तदेव फलं भवति, ततोष्यतिश्वयान्तः करणाशुद्धौ सत्यान्तेषामेव कर्मणां वेदनं वा ज्ञानमेव फलं भवति, ननु वन्षहेत्नां कर्मणां मुक्तिकारणं ज्ञानं कथं फलं स्यादित्यशङ्क्ष्याह चित्रेति, सत्कर्मणां काम्यानां निष्कामानां वा सत्कर्मणां विध्युक्तकर्मणां गतिः फलं चित्राऽऽश्चर्यक्तपास्ति कर्कत्व्यादिषु काम्यतपसोपि मुक्तिहेतुज्ञानलाभः श्रूयते वासिष्ठे, दाश्रूरेपि मौळ्यप्रसत्वेपि वह्नचाराधनेन तद्दत्तकदम्बवृक्षस्थित्या तत्रैव कर्म कृत्वान्तः करणाशुद्ध्या ज्ञानं जातिमित्यादि च, तस्मा-दुपास्तयः कर्माण्यपि मुस्नक्षाकार्णानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

साम्प्रदायिकैर्वेदान्तेषु कर्मणोङ्गीकृतत्वाद्पि कर्मणो सुसु--क्षाहेतुत्वं ज्ञेयमित्याञ्चयेनाह ।

वेदान्तैरिप जिज्ञासोस्तस्मात्कर्मोररी कृतम् । श्रद्धा चित्तस्य शान्तिश्च दान्तिश्चोपरमस्तथा । मुमुक्षा साधनानां हि संपत्प्रथमभूमिका ॥ १९॥ वेदान्तैरपीति । यतो ज्ञानसाधनं कर्म तस्मात्कारणाद्वेदा-न्तैरपि उपनिषदादिभिक्षीनप्रधानफलप्रतिपादकरिप ग्रन्थैर्जि- ज्ञासोज्ञीनेच्छोरन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानेच्छादाट्यीय कर्म स्व-स्ववर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकं प्रायधिताख्यप्ररिकृतमङ्गी-कृतमतोपि ज्ञानेच्छाहेतुत्वं कर्मणः सिद्धमिति भावः।

एवं मुम्रक्षाकारणानि मदर्श्येदानीं तदोराहणाय तत्साधन-भूतां सम्पदं प्रथममाह ।

श्रद्धेति । श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासस्तथा चित्तस्यान्तः-करणस्य शान्तिर्निर्वासनत्वं च पुनर्दान्तिर्वाद्योगिद्याणां नि-प्रहः पुनरुपरमः सर्वविषयेषु विरसता तथा यद्वन्सुमुक्षाभूमि-रुत्तरभूमीनां तथेयमपि मुमुक्षा साधनानां जिज्ञासाख्यभूमेः सा-धनानां कारण्यभूतानां सम्पत्प्राप्तिः प्रथमभूमिका जिज्ञासायाः प्रथमसाधनभूता तदारोहणार्थं वेदिका ज्ञेया, तुपदेनोक्तसर्वसा-धनभ्य एतस्या आवश्यकत्वं सुचितम् ॥ १९ ॥

ततोप्यन्तरङ्गमावश्यकं साधनमाह।

गुरूपसदनं पूर्व कर्त्तव्यं हि मुमुक्षुणा। गुरुमेवाभिगच्छेच विज्ञानार्थामिति श्रुतिः॥ २०॥

गुरूपसदनमिति। पूर्व प्रथमं ग्रुमुञ्जुणा मोक्षेच्छुना गुरूपसदनं गुरोर्वदान्तवक्तुरूपसदनं सेवकतया समीपस्थानं कर्त्तव्यङ्कार्यं द्वि श्रुतौ प्रसिद्धमेततः । तामेव श्रुतिमर्थतः पठित गुरूमिति, वि-ज्ञानार्थे ज्ञानप्राप्टार्थे गुरुमुक्तलक्षणं दैशिकमेविति तं विना-ज्ञानं न स्यादिति स्वितम्, अभिगछेच्छरणं भुयादिति एवं श्रुतिरस्तीति श्रेषः ॥ २०॥

एवं ग्रुमुक्षारोहणे हेत्ंस्तत्साधनान्युक्तेदानीं जिज्ञासाभूमि-कारूढलक्षणनिरूपणेन जिज्ञासालक्षणानि वक्तुमाह।

_ J

तल्लक्षणानि ।

तस्या जिज्ञासाया लक्षणानि चिह्नानि उच्यन्त इति शेषः । तान्येवाह नवभिः ।

> मोक्ष एव ममास्त्वीश मास्तु संसारदर्शनम् । इति यः सुदृढो भावो मुमुक्षालक्षणं हि तत् ॥ २ १ ॥

मोक्ष इति । हे ईश हे अन्तर्यामिन्मम मे मोक्षेच्छोमें क्षि एव मुक्तिरेव केवलमस्तु भवतु संसारदर्शनं संसारस्य संसारका-रणस्याज्ञानस्य तत्कार्यस्य विक्षेपस्यापि दर्शनं प्रतीतिमीस्तु मा भवतु इसेवं प्रकारेण सुदृढोऽनवच्छिको यो यत्प्रकारको भावोन्तःकरणप्रीतिः सोस्तु भवतु इति यत्प्रार्थनं तन्सुसुक्षाल-सणं सुमुक्षाया जिज्ञासाभूमेर्कक्षणं चित्रं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

छक्षणान्तरमाह ।

पुण्यक्षेत्रेषु या बुद्धिः पुण्यतीर्थेषु या रुचिः । मोक्षधर्मेषु या श्रद्धा मुमुक्षाल ।। २२ ॥

पुण्यक्षेत्रेष्ति । पुण्यक्षेत्रेषु पुण्यानि पवित्राणि यानि क्षे-त्राणि कुरुक्षेतादीनि तेषु या बुद्धिर्निश्चयविशिष्टान्तःकरण-प्रीतिः, किश्च पुण्यतीर्थेषु या रुचिः पुण्यानि पवित्राणि यानि तीर्थानि पुष्करादीनि तेषु या रुचि प्रीतिः, किश्च मोक्षधर्मेषु मोक्षस्य मुक्तेर्ये साधनभूता धर्मा निष्कामधर्मा गुरुसेवना-दिविवेकान्ता वा तेषु श्रद्धा विश्वासी या प्रसिद्धा तदि तदिष मुमुक्षालक्षणं क्षेयम् ॥ २२ ॥

अथान्यदप्याह ।

यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ।

चिन्तयंस्तस्य तात्पर्यं मुमुक्षा ।। २३॥

यत इति । यतः कुतश्चिद्यत्र कुत्रापि मिलितानि ततस्त-तोपि ज्ञानशास्त्राणि वेदान्तशास्त्रगनप्रन्थानानीय संग्रह्या-वेश्वतेवलोकयति तस्य प्रन्थस्य तात्पर्यमर्थ चिन्तयन्विच।रय-न्सन्तिष्ठति तदेतद्धि प्रसिद्धं मुसुक्षालक्षयां जिज्ञासाभूमिकाया-श्चिद्धं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अन्यान्याप लक्षग्रान्याह । महतापि प्रयत्नेन कुर्यात्पण्डितसङ्गतिम् । संस्थापयित्वा मूर्धानं तेषां चरणपङ्कजे ॥ २४ ॥

महतित । तेषां विदुषां चरगापङ्कां चरणोऽङ्किरेव पङ्कां कमलं तिसान पङ्कापदेन यथा भ्रमरः कमल आसक्तस्तथायं सुमुश्चर्युरुचरण आसक्तो भवेदिति सृचितमत्र मूर्थानं शिरः संस्थापयित्वा समर्प्य महतापि अखण्डेनैव प्रयत्नेन पौरुषेण विद्यानिवगय्य प्रयत्नः कार्य इति विश्रोयः, पण्डितसङ्गतिं पण्डि-तानां विवेकिनां सङ्गतिं सह वासं कुर्यात्कर्तव्यो मुमुश्लूणां सर्वदैव गुरुसेवा विहितेति भावः ॥ २४ ॥

किश्व।

प्रश्नान्मनोगतान्युच्छेत्स्वाज्ञानं च प्रकाशयेत् ।
तेषामुत्रवाक्यानां तात्पर्यं हृदि भावयेत् ॥२५॥
प्रश्नानिति । मनोगतान्मनिस स्थितान् प्रश्नान्पष्टव्यार्थान्पृच्छेत्कुर्यादिसर्थः, च पुनः स्वाज्ञानं स्वस्यात्मनोऽज्ञानं प्रकाश्रयदिवेकिनामग्रे प्रकटयेत्ततस्तेषां विवेकिनामुत्तरवाक्यानां प्रतिवाक्यानां तात्पर्यमर्थ हृदि अन्तःकर्णे भावयेद्-

विचारयेदिदमपि ग्रमुझालक्षणं क्रेयम् ॥ २५ ॥ अन्यच ।

> नाधर्मो रोचते यस्य यस्य धर्मे सदा रुचिः । काम्यधर्मे न च श्रद्धा मुमुक्षालक्षणं हि तत्॥२६॥

नेति । यस्य पुरुषस्याऽधर्मोऽविहिताचरणरूपो न रो-चते न प्रियो भवति, किश्च यस्य पुरुषस्य धर्मे श्रुतिस्मृत्युद्धि-ताचारलक्षणे सदा सर्वदा सम्पद्यापदि च रुचिः प्रीतिरस्ति, किश्च काम्यधर्म ऐहिकपारलौकिकविषयसाधनभूते श्रुतिस्मृत्यु-दिताचारे न च नैव श्रद्धा विश्वासोऽनेनैवाहं सुर्खीकृतार्थश्च स्यामिति मितिरित्यर्थः, तदेतद्धि प्रसिद्धं सुमुक्षालक्षणं ज्ञेयम्॥२६॥

अन्यच ।

रागद्वेषमदकोधलोभमत्सरवृत्तिषु । स्वभावाद्ग्लानिमाामोति मुमुक्षालक्षणं हि तत्॥२०॥

रागेति । रागद्वेषमदकोधलोभमत्सरहत्तिषु रागः स्त्या-दिषु स्नेहो द्वेषोस्तेष्वेव मितकूलेष्वमीतिर्मदो देहाद्यहन्तया स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिः क्रोधो रोषो लोभस्तृष्णा मत्सरः परोत्कर्षा-सहनमेतासु हत्तिषु स्वभावात्सहजतयैव न तु दोषहष्ट्या ग्लानि वैरस्यमामोति याति तदेतदि प्रसिद्धं मुसुक्षाल-क्षणं क्षेयम् ॥ २७॥

एतल्लक्षणबोधने शृङ्गारश्लोकं वक्तुमाह।

तत्र स्रोकः ।

तत्रेति । तत्र मुमुक्षालक्षणनिरूपणे श्लोकोऽस्तीति वेषः, जातित्वादेकवचनं श्लोकौ स्त इखर्थः । तमेवाह । प्रेक्षितुं न विजानाति प्रेक्षणे कुरुते मनः । लजां जहाति नैवेयं वयःसन्धिरयं किल ॥ २८॥

मेसितुमित । इयं सिन्नकृष्टा पुरो दृश्यमाना काचिन्नायिका पितं स्वेष्टं भर्तारं मेसितुं द्रष्टुं न विजानाति न वेचि मनश्च सङ्करस्पितकल्पकृषा दृत्तिः मेस्रणे अवलोकने कुरुते मेरयित मनोभिलषितपतिदर्शने दृशोऽमदृत्तो हेतुमाह लज्जामिति, लज्जां त्रपां नैव
जहाति नैव त्यजित तदेतल्लक्षणेन लिसतोऽयं पुरो दृश्यमाननायिकायामाकृदो वयःसिन्ध्रवील्ययोवनात्व्यवयसोः सिन्धर्मध्यं किलेति निश्चयेन ज्ञातन्यः, इदमेव लक्षणं मुमुक्षाकृद्वदुद्धौ योज्यं,
तथाहि मेसितुं वेदान्तशास्त्रं तत्मतिपाद्यमर्थं जीवन्नह्मैत्वयक्ष्णं
दृष्टुं न विजानाति न वेचि मृदत्वाल्जालुत्वाल्लोकहास्यादिशङ्कया
वा न प्रवर्तत इसर्थः, मनः सङ्कल्पविकल्पकृपामन्तःकरणद्वित्तं
मेस्रणे वेदान्तावलोकने तद्वकृगुरुदर्शनिप कुरुते प्रेरयित, तिर्दि
कुतो न प्रवर्तत तत्रेत्यत आह लज्जामिति, इयं मुमुक्षुमितः प्रकृता लज्जां त्रपां नैव जहाति नैव त्यजित तदेतल्लक्षणवानयं
दृश्यमानो वयःसन्धिरज्ञानज्ञानलक्षितकालयोः सन्धिर्मध्यं किलेति
निश्चयेन क्षेयः ॥ २८ ॥

तर्हिं स सन्धावेव स्थिरो भवत्तरत्र पृष्टतः स्यान्नविति सन्दिहानं पत्याह।

> चिलता स्वामिगेहाय वधः खिद्यति रोदिति । इदमत्र समाधानं पदमग्रे दधाति यत् ॥ २९॥ इति श्रीनरहरिक्कतौ बोधसारे भूमिकाभेदमास्करे प्रथम-भूमिकानिर्णयः ॥ २॥

चिलतेति । वयःसन्त्रिमती स्त्री 'वधूर्जामा स्तुषा स्त्री

वे'ित कोशः, स्वामिगेहाय स्वामिनः पतेगेंहं यहं तहन्तुं चिलिन ता पितृग्रहाद्धहिनिःस्ता सती खिद्यित खिन्ना भवति रोदिति अश्रुपातं करोति यदा तदेत्यध्याहार्यं तदाग्रे चलति वा नेति सन्देहेऽत्रास्मिन्संशये यत्पदमिङ्क्षमग्रे पुरतो दधाति धत्ते तदिदं प्रत्यक्षं समाधानं प्रत्युत्तरं सन्देहिनवर्त्तकत्वाद्धयं, तथा वधूर्वधयति बन्धयति आत्मानं सा वधूर्विद्धः स्वामिगेहाय स्वामिनो जीवस्य गेहं निवासस्थानं निर्विकारमात्मक्षं गन्तुं चिलता पितृग्रहात्पालकत्वातिपता मोहस्तस्य गेहं कार्यक्षं वेहत्रयं तत्कारणं महामोहश्च तस्माचिलता चलायमाना सती खिद्यति पूर्वस्तेहसंस्कारात्खिन्ना भवति रोदिति विरक्ततया रजःप्रधानां रागक्षपं दित्तं च स्वस्यास्त्यजित अत्रोत्तरत्र मानभूमिकासु आरोहित वा नविति सन्देहे पदं यत्पद्यतेनेनेति पदं स्थानं स्थितिमित्यर्थः, अग्रे तृतरभूमिकासु क्रमेण दधाति धर्रात तिददं प्रत्यक्षं समाधानं प्रत्युत्तरं सन्देहिनवर्त्तकं क्षेयम्॥२९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरिचतायां बोधसारार्थदीसौ भूमिमेदभास्करार्थप्रकाशान्तर्गतज्ञानभूमिकार्थप्रकाशे प्रथमभूमिकार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥ •

एवं सविस्तरां सळक्षणां पथमभूमिकां निरूप्येदानीं चतु-स्निशच्छोकैद्वितीयां निरूपियतुमाह।

अथ हितीया।

अथेति । अय जिज्ञासानिरूपणानन्तरं द्वितीया विचा-राख्या भूमिका निरूप्यत इति शेष, तत्र तावद्द्वितीयभूमिकाल-क्षणान्याह पञ्चभिः । प्रकृतेर्लक्षणं त्वेतिददं विकृतिलक्षणम् । स्वरूपं पुरुषस्येदं तिद्वचारस्य लक्षणम् ॥ १॥

मक्रतेग्रेणसाम्यावस्थारूपायाः कारणभूतायाः मक्रत्यारूपाया लक्षणं लक्षकं चिन्हमेतदिदांमित विकृतिलक्षणात्पुरुषलक्षणाच विविच्यैतदिति मत्यक्षतयानुभवति, तथा विकृतिलक्षणाच विविच्यैतदिति मत्यक्षतयानुभवति, तथा विकृतिलक्षणात्पुरुषलक्षणाच विविच्यैतदिति मस्प्रतियानुभवनं, तथा
पुरुषस्यासङ्गोदासीनस्यात्मनः स्वरूपं स्वेनात्मना रूप्यते
मकाशासङ्गरूपं चिन्हमिदमेतदिति मक्रतिलक्षणांद्रकृतिलक्षणाच
विविच्य साक्षात्करणं तदुक्तं विचारस्य लक्षणं चिन्हं क्षेयम् ॥१॥

अन्यद्प्याह ।

इदं सत्यमिदं मिथ्या त्विदं चेत्यमियं हि चित् । इदं ब्रह्म त्वियं माया तद्दिचारस्य लक्षणम्॥२॥

इदमिति। सत्यं कालत्रयावाधमात्मस्वरूपिमदीमिति सदसती विविच्य सतो विलक्षणत्वेन साक्षात्करणं, तथा मिथ्या प्रकृतिविक्वतिजातं सतो विविच्येदमेतिद्वित साक्षादसच्वेनातु-भवनं, तथा चेत्यं चेतनाविषयजातं मकृतिविक्वतिरूपिमदिमिति चेतनतो विविच्येदमिति साक्षात्करणं, चिद्धि चेतनापि अस्त्रक्ष्यस्वरूप्यमेषेति चेत्यादसद्व्याद्विच्य विलक्षण-त्वेनानुसन्धानं, तथा ब्रह्म देशकालवस्तुभिरपिरिच्छत्रं सचि-दानन्दलक्षणामदमेतिदिति साक्षात्करणं, तथेयं माया माया तु अघित्वयनासमर्था शक्तिरपीयमेषेति ब्रह्मतो विविच्य सा-क्षावनुभवनं, तदेतिद्वचारस्य लक्षणं क्षेयमिति पूर्ववत् ॥ २॥

किश्व।

किस्मन्निदं कुतश्चेदं किमिदं केन वा कृतम्। कथमेतिद्विलीयते तिद्विचारस्य लक्षणम्॥ ३॥

कस्मिन्निति । इदं दृश्यं कार्यकारणजातं कस्मिन्नाधारेऽस्ति सति वाऽसति, नाद्यः सदसतीराधाराधेयत्वायोगाद्, न हि खद्यसस्य व्यावहारिकसत्त्वमाधारं दृष्टं श्रुतं वोपलभ्यते, नचा-सति असतो निरात्मकस्य व्यावहरिकसदाधारत्वायोगादतो जगदिदं निराधारकत्वेन दृश्यमानमपि मिथ्यैवेति निश्चयः, तथेदं दृश्यं कुतः कारणादुत्पन्नं किं सत उतासतः, न ताव-दाद्योऽसतो दृश्यस्य सत्कार्यत्वासम्भवाद्, नापि द्वितीयो-ऽसतः शुन्यात्मकस्य व्यावहारिकसत्त्वेन पतीयमानस्य दृश्यस्य कारणत्वायोगात, किञ्च जगतोऽसत्कार्यत्वे त्वसदसदिति प-तीतिः स्याद्, न हि जगदसदसदिति मतीयतेऽतो जगतोऽसत्का-र्यत्वं नेति निश्रयः, तथा किमिदमिदं दृश्यं किं सदुतासद्, न सदुत्पत्तिलयवन्वात, सतो हि उत्पतिलयवन्वासम्भवाच, यतः श्रुतिरप्यसत्त्वं वदति 'अतोन्यदार्त्ताम'ति, अतश्रापवदति श्रुतिः, 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति, अतो न सन्नाप्यसदसतः श्राज्ञश्रुङ्गादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वस्यादृष्टत्वाद् जगतस्तृत्पत्तिस्थितिलया इत्रयन्ते सत्सदितिमतीतिविषयं चेदमतो नासव, सदसन्वपक्ष स्य विरुद्धत्वान्नोभयत्विमिति निश्चयः, तथा केन वा कर्जा कृतिमदं दृश्यजातमुत्पादितं, तथाहि-इदं सत्कर्तृकमुतासत्कर्तृकं, न तावत्सत्कर्तृकममतः कार्यस्य सत्कर्तृकत्वायोगाद् न हि श-श्रशृङ्गधतुषः सद्धनुष्कारकर्तृकत्वं दृष्टं नाप्यसत्कर्तृकं व्यावहा-रिकसत्मतीतिविषयस्य जगतोऽसत्कर्तकत्वेऽसदसदिति मती-तिविषयत्वसम्भवाद् न च दृश्यमसदसदिति प्रतीयतेऽतो ना- सत्कर्रेकत्वं जगत इति निश्चयः, तदिदं जगत्कथं केनोपायेन विकीयते विनश्येत कर्मणोत योगेनऽथवा ज्ञानेन,
न तावत्कर्मणा मिथ्याभृतस्य जगतः कर्मनाश्यत्वायोगान्न हि
रङ्जुसपों दण्डादिताडनरूपकर्मणा विनाशितो दृष्टोऽतो न
कर्मनाश्यं जगद्, न तावद्योगेन योगस्यापि कर्मसहायत्वेन द्वैतविनाशकत्वासम्भवात् कचिद्योगेन विनष्टत्वेन प्रतीताविष बीजसत्वाच तस्मात्पारशेषाञ्ज्ञानेनैव नश्येतित निश्चयः, अथवेदं
दृश्यं सदाधारकं रञ्जुसपादेरज्ज्वाधारत्ववत्, तथेदं दृश्यं स
दुत्पन्नं रज्जुत्पन्नरज्जसपेवत्, तथेदं सदुसतदित्येवं विचार्यमाण
जत्पत्यादिमन्त्वेनासदेवेति निश्चयः, तथाऽसत्कर्त्वकत्वेऽसन्ता
सन्तात्सत्कर्त्वकमेवेन्द्रजािकककर्त्वेन्द्रजाळवद्, इदं कथं विळीयेतिति विचार्यमाणे ज्ञानेनैवेति निश्चयस्तदेतिदिति व्याख्यातम् ॥३॥

किस्र।

क ईश्वरश्च को जीवः का मुक्तिः किन्तु बन्धनम्। किं द्वैतं कथमद्वैतं तद्विचारस्य लक्षणम्॥ ४॥

क इति । ईशनादिशक्तिमानीश्वरः क इति सन्दिश्च-विचार्य चेशनादिशक्तिमान्सर्वज्ञः सर्वकरणान्तर्यामी विद्यो-पाधिको निमित्तकारणिमत्यादिलक्षणैर्लक्षितः पुरुषविशेष इति निश्चयः, जीवश्च क इति संदिश्चाविद्योपाधिकः किश्चिज्ज्ञादिल-क्षणवान्क्टस्थसाक्षिचिदात्मसहितो चुिद्धस्थिश्चदाभासो जीव इति निश्चयः, तस्य च का मुक्तिमीक्षः कः किंस्वरूपीमित्त सन्दिश्च क्टस्थरूपेश ब्रह्माभिन्नं यथा भवति तथा स्थितिरेव मुक्तिरिति निश्चयः, तथा वन्यनं तु बन्धनमिपि किं किंरूपमेवं सन्दिश्चोक्तात्मरूपविपर्ययेशावस्थानं वन्धनमिति निश्चयः, तथा कि द्वैतं द्वैतं किरूपिगित सन्दिश प्रथनसन्वाभावादसदूपिगित निश्चयः, तथाऽद्वैतं द्वैतरहितमात्मस्वरूपं कथं केन मकारेणा-स्तीति सान्दिश सर्वदा द्वैतानुत्पत्तिमस्वादसङ्गत्वाचात्मरूपं द्वै-नास्प्रष्टिमिति निश्चयः, तदेतद्विचारस्य छक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४॥

> नित्यानित्यविवेकेन नित्यवस्तुनि वस्तुता । अनित्ये तुच्छताबुद्धिस्तद्विचारस्य लक्षणम् ॥५॥

नित्येति । नित्यानियविकेन नित्यमात्मस्वरूपमनित्य-मनात्मस्वरूपं मकृतिविकृत्यादि तयोविवेको विवेचनं तेन नियवस्तुनि नित्यं त्रिकालाबाध्यं यद्वस्तु आत्मस्वरूपं तिस्मिन् बस्तुता सयत्वमतीतिः, ततोऽनित्येऽनात्मिनि मायायां तत्कार्ये जगति च तुच्छताबुद्धिस्तुच्छत्वमुदासीनिविषयत्वं तस्य बुद्धिनि-श्रयः, तदेतद्विचारस्य लक्षणं क्षेयं पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

मौदिवचारलक्षणमाइ।

एवमभ्यासयोगेन विदुषां मनसा सह । जायते ब्रह्मवादो यः सा तु प्रौढविचारणा ॥ ६॥

एविपति । विदुषां विवेकिनामेवग्रुक्तरीत्याऽभ्यास-योगेनाभ्यासः पुनः पुनरावर्त्तनं तस्य योगः सम्बन्धस्तेन कुत्त्वा मनसा सहान्तःकरणेन समं यो ब्रह्मवादो देशकाल-वस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म तस्मिन्वादः पश्यंत्याख्यवाचा स-म्भापणं जायते भवति सा तु सा च मौढविचारणा मौढा दढा विचारणा विचारो ब्रेया ॥ ६॥

तामेव शिष्यबुद्धिरोहायोदाहरति स्वयमित्यादिभिः के-बस्नं ब्रह्म तिष्टतीत्यन्तैरप्टाविंशतिभिः श्लोकैः । स्वयं प्रकाशरूपोऽयं पृष्टः कोसीति संवदेत् । अहमज्ञो न जानामि मामहं कोहमित्युत ॥ ७ ॥

स्वयमिति । अयं जीवः स्वयं प्रकाशरूपो वस्तुतः स्वतो ऽन्यप्रकाशनिरपेक्षतया प्रकाशरूपः प्रकाश एव रूपं मूर्तिर्यस्य स तथोक्तोपि केन चिज्ञानिना प्रसङ्गेन त्वं कोसीति त्वं किं-रूपोसीसेवं पृष्ट आक्षिप्तः सन्मामात्मानमहं जीवोऽहम-इमित्येवं सर्वदा व्यापियमाणः कः किंरूपः किं देहरूप उते-न्द्रियरूपः किं वा माणरूपोऽणवा मनोरूपो किंवा बुद्धिरूपः किं वाहङ्काररूपः किं वाज्ञानरूपः, एवं निश्चयेन न जानामीत्यत हेतोरहमजोऽज्ञानमेवेति सम्बदेत्प्रातवचनन्दद्यात् ॥ ७॥ तत्र प्रतिवचने विचारो यथा कर्तव्यस्तथाह ।

आत्मभानाद्दते नाहमज्ञ इत्युक्तिसम्भवः । आत्मानमेव नो वेत्ति तर्ह्ययं जड एव हि ॥ ८॥

आत्मभानादिति । देहादिनिरासक्रमेण बुद्धिपर्यन्ते सर्व-स्मिन्निरस्तेप्यात्मज्ञानाभावेनाहमज्ञ इत्युक्तावात्मभानाहतेऽहङ्का-रारोपाधिष्ठानमात्मा तस्य भानात्मकाशनाहत आत्मभानं ब-जीयत्वाऽहमज्ञ आत्मन्यारोपितस्याङ्गानिविशिष्ठस्याहमः स्फू-तिर्ने स्थात्तां विना च तद्विषयकाङ्गोहिमित्युक्तिभीषणं तस्याः सम्भवः सम्भावना न भवतीसर्थः, 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदंती'ति श्रुत्या वचनविषयज्ञानं विना वाचकशन्दानुचारस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः, ननु केवलात्मज्ञानाभावाप अज्ञा-नभानेन तद्विशिष्ठाहंपदवाच्यात्मज्ञानेन वाज्ञोहिमित्यवं प्रतीति-सम्भवात्तया चाज्ञोहिमित्युक्तिः सम्भवेदित्याशङ्क्यात्माभानेऽङ्गी-कृतेपि तेनात्मनो जडत्वेन घटादिवद्काहंभावस्यापि प्रकाश- कत्वासम्भवात्प्रकाशाभाव इसाशयेनाहात्मानिमिति, आत्मान-मेवाझानमहङ्कारञ्च त्यक्का केवलमात्मानं नो वेचि न जानाती-ति चेचिहैं तस्मिन्पक्षे हि अपि अयमात्मा जड एवाभानरूप एव केवलं भवेदि प्रसिद्धमेवेदं स्वतोऽभानरूपेषु घटादिषु ॥८॥ इष्टापिचर्जगदभानेनेत्याशङ्क्य जगदान्ध्यप्रसङ्गेन दृषयति ।

> जडत्वाच घटादीनि कथमेव प्रकाशयेत । तस्मादयं स्वमात्मानं जानात्येवेति निर्णयः ॥ ९॥

जडत्वाविति । एवं चात्मन एवाभानेऽङ्गीकृते सति जड-त्वादभानरूपत्वादात्मा घटादीनि घटो जडत्वेन प्रत्यक्षः कुम्भ आदिः प्रथमो येषां पटादिवस्त्नां तानि वस्त्विन कथं केन प्र-कारेण प्रकाशयेत्प्रकाशितानि कुर्यान्न कथमपीत्यर्थः, जडस्य घटादेः पटादिप्रकाशकत्वाभाववस्त्रस्य पात्यक्ष्याचद्वदात्मनोप्य-भानरूपत्वेन जडत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति भावः, अतो भानमेव सर्वदात्मनोङ्गीकार्यमिति सिद्धान्तयित तस्मादिति, तस्मात्कार-णाद्यं जीवः स्वं स्वीयमात्मानं स्नरूपं जानासेव वेस्येवेसेवं निश्रयो निर्णयोऽस्तीत्येवं सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

नतु सर्वदाऽऽत्मभाने सिद्धेऽहमज्ञ इत्युक्तिवाच्यस्याहमज्ञ इति स्फुरणस्य कागतिरित्याशङ्क्याह ।

> अथात्मानमसौ वेत्ति परन्तु न हि वेत्ति यत् । विशेषं स्वगतं तस्मात्स्वरूपज्ञानवानयम् ॥१०॥

अथेति । अथातः कारणादऽसावात्माऽत्मानं स्वस्व-रूपं वेत्ति जानाति परन्तु तथापि न वेत्ति न जानातीति हि-प्रसिद्धं यत्तत्स्वगतं स्वस्मिन्नेव स्थितं विशेषं स्वयं प्रकाशचिद्र-पापेक्षया परप्रकाश्याचिद्र्पत्वाद्विशेषरूपमज्ञानमस्ति तस्मात्तेन कारणेनायमात्मा स्वरूपाज्ञानवान्स्वस्यात्मनो रूपमसङ्गा-द्वितीयस्वप्रकाश्वचिन्मात्रं तस्याज्ञानं तद्वान्भवति स्वस्मिन्नज्ञा-नमारोप्याज्ञानवानिव प्रतीयत इति भावः ॥ १० ॥

> अत्र ब्र्मो विशेषोत्र नास्त्यवाच्ये तु चिद्धने । निर्विशेषस्वरूपेऽत विशेषं यदि वेत्ति सः ॥ ११॥

अत्रेति । अत्रात्मन्यज्ञानस्फूर्तौ ब्रूमः कथयामोऽत्रात्मिन चिद्धने सघनचिन्मात्रस्वरूपेऽवाच्ये वाचामविषये 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते, यद्वाचा नभ्युदितिमि'सादिश्रुतिभ्यः, कल्पयित्तरभा-वात्किल्पितस्यावास्तवत्वाच्च विशेषः किल्पताज्ञानस्वरूपे ना-स्ति न विद्यते तुपदेनासन्तासत्वं सूचितमज्ञानस्य, नन्वज्ञानस्य किल्पतत्वं कथं निश्चेयं तत्राह निर्विशेषित, निर्विशेषस्वरूपे निः-शेषं गतो व्याद्यतो विशेषोऽज्ञानस्वरूपो यस्मात्स तथोक्तः स एव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तिसमन्त्रात्मिन स आत्मा विशेषमज्ञानस्वरूपं यदि याँह वेत्ति जानाति तिर्हि। ११॥

> वेद्यत्वात्किल्पतः स्वरिंमस्तेन किं तद्विचारणैः। निर्विशेषतया ज्ञातो निर्विशेषस्वरूपवान् ॥ १२ ॥

वेद्यत्वादिति । स विशेषः स्वस्मिन्नात्मनि अतिस्मिन्तिद्वुद्धिरिति तल्लक्षणसन्त्वात्किरित आरोपितस्तत्व हेतुर्वेद्यत्वाद्वेदनविषयत्वात्तथा चायं प्रयोगः, अयं विशेष आरोपित आधारात्पृथगसन्त्वे सित वेदनविषयत्वान्मानोर्श्यकपुरवद्, अयमात्माऽनारोपितो विद्यमानत्वे सित अवद्यत्वान्मनोरथकर्तृवत्, तेनाज्ञानस्य किष्पतत्वेन तिद्वचारणैस्तस्य मिथ्याभूतस्य विशेषस्य विचारणैः किमस्य कारणं किं चास्य स्वरूपं
किं चास्य कार्यमिसादिविचारैः किं किं फलं न किमपीत्यर्थः,

तत्र वाधर्दाष्टरेव कर्त्तव्या न विचारः कर्त्तव्य इति भावः, नतु निविशेषात्मज्ञानमेव विचारस्य फलमस्तु तत्राह

निर्विशेषतयेति, यदि यहि निर्विशेषस्वरूपवान्त्रिर्गतो वि-शेषोऽज्ञानरूपो यस्मात्तत्स्वरूपं यस्यासाधारणं रूपं तदेवा-स्यास्तीति तद्वान्सदैव निष्टत्ताविद्य इत्यर्थः, आत्मा निर्विशेषतया निष्टत्ताज्ञानरूपत्वेन ज्ञात उक्तविचारेण साक्षात्कृतश्चेत ॥ १२ ॥

पूर्णबोधस्तर्हि जातो जिज्ञासैव निरर्थिका । किञ्जातीय: किंगुणोऽसौ किञ्चेष्टो नाम तस्य किम्॥१३॥

तर्हि तदानीमेव पूर्णबोधः परिपूर्ण ज्ञानं जात उत्पन्नस्ततश्च जिज्ञासा निर्विशेषात्मज्ञानेच्छा यया विशेषविचारोपेक्ष्यते सैव निर्दाधिका निष्फळैवातो विशेषविचारो निर्धिक एवेति भावः।

नतु निर्विशेषात्मज्ञानमात्मनोस्ति नवेति शङ्कायां तथा-द्यामात्मभानं स्पष्टीकर्तुं तज्जात्यादिमश्रम्रत्थापयति ।

किं जातीय इति, असावात्मा किंजातीयः का जातिर्य-स्यात्मनः स तथोक्त आत्मनः का जातिरित्यर्थः, तथाऽसा-वात्मा किंगुगाः के गुणा यस्य स तथोक्त आत्मनो गुगाश्च क इति द्वितीयः प्रश्नः, तथाऽसावात्मा किंचेष्टः काश्चेष्टा यस्य स तथोक्त आत्मनश्चेष्टाश्च का इति तृतीयः प्रश्नः, तथा तस्या-त्मनो नामाभिधानं किमिति चतुर्थः प्रश्नः,।

किं प्रकारः किमाकारः किंविचारश्च पृच्छिसि । न जातिर्निर्गुणस्यास्य निश्चेष्टो नाम तस्य न ॥१४॥ तथा किंपकारोऽसावात्मा किंपकारः कः प्रकार प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तथोक्त आत्मनः का प्रकृतिरिति पञ्चमः, तथा किमाकारः क आकार आकृतिर्यस्य स तथोक्त आत्मन आका- रश्च क इति षष्ठः प्रश्नः, तथा किंविकारश्च को विकारो विकु-तियस्य स तथोक्त आत्मनः कार्यमपि किमिति सप्तमः प्रश्नः, एवं यदि त्वं प्रच्छिसि प्रश्नान्करोषि यदि तर्हि त्वं भृण्विति क्षेषः।

अस्य निर्गुणस्य निर्गता निर्दृत्ता गुणा यस्मात्स तथोक्त-स्तस्यात एवास्यात्मनो जातिर्नित्यमेकमनेकर्द्यत्तिसामान्यमित्येवं-छक्षणलक्षिता जातिर्ने न विद्यते गुणवद्वस्तुनिष्ठत्वाज्जातेरात्मनि गुणस्य जातेश्चाभाव इत्याशयः, तथा गुणजातिरिहतत्वा-देव निश्चेष्ठो निर्गता निर्दृत्ता चेष्ठा व्यापारो यस्मात्स तथो-क्कोऽत एव तस्यात्मंनो नामाभिधानं न नास्ति नाम्नः क्रियाव-द्वस्तुनिष्ठत्वादात्मीन क्रियाभावेन नाम्नोप्यभाव इति भावः॥१४॥

> निष्प्रकारो निराकारो निर्विकारः स निश्चितः । सचिदानन्दरूपेण जिज्ञास्य इति चेद्वदेत् ॥१५॥

निष्प्रकार इति । गुगाजातिक्रियानामरहितत्वादेवात्मा
स निष्पकारो निर्गतः प्रकारः प्रक्रिया यस्मात्स तथोक्तोऽस्ति अत एव निराकार आकृतिहीनोऽत एव निर्विकारो
विकाररिहतः स आत्मा निश्चित निर्णीत उपनिषत्स्वस्र्यः,
अतो जात्याद्यभावादात्मनस्तद्रैशिष्ट्याभाववन्त्वं तेन च तद्विशिष्टात्मज्ञानाभावेपि केवलात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वेन जिज्ञासाया नैरर्थक्यं सिद्धमिति भावः, ननु सामान्येनात्मिन ज्ञातेपि
सिच्चित्तनन्दलक्षणेर्ज्ञातत्वाभावाज्जिज्ञासायाः सार्थक्यमस्तु इति
प्रश्नमुख्यापयति सदिति, आत्मा सिच्चित्तनन्दरूपेण सत्कालत्रयाऽवाध्यं चिज्ज्ञानरूपमानन्दः सुखमेतत्त्वयमभिन्नं स्वरूपं यस्य तेन
लक्षणेन जिज्ञास्यो ज्ञानेच्छाविषयः कर्त्तव्यः, एवं च जिज्ञासायाः
सार्थकतेति चेद्वदेद्व्ययाचेत्तर्दि ॥ १५॥

सिचदानन्दरूपेण ज्ञात एवायमेव हि । अस्य विवरणम् ।

अयमारमा स्वमारमानं सद्रूपेण न वेत्ति किम् ॥१६॥

सिचदानन्दरूपेणेति । अयमात्मा सिचदानन्दरूपेण स-द्विद्यमानत्वे चिज्ज्ञानमानन्दः सुखमेतद्रूपमाकारो यस्य स त-थोक्तस्तेन रूपेण ज्ञात एवानुभूत एव हीति निश्चयः । आत्मनः सिचदानन्दरूपत्वेन ज्ञानसत्वमेव स्पष्टीकर्त्तुं प्रतिजानीते।

अस्येति, अस्य प्रतिज्ञातार्थस्य विवरणं विस्तरः क्रियत इति क्रेषः, तदेव निरूपयति अयोगिति, हे क्रिष्य अयं प्रत्यगात्मा स्वीयमात्मानं स्वरूपं सद्रपेण विद्यमानरूपत्वेन न वेति किं न जानाति किमिति प्रश्नः सिद्धान्तिनः ॥ १६ ॥

नेति चेत्तत्र पृच्छति सिद्धान्ती ।

अहमस्मीति जानाति नाहमस्मीति तद्दद् । अहमस्मीति जानाति पश्चाद्विज्ञेय आत्मनः ॥१७॥ धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च यतते स्वयम् । तस्मात्सद्रूपतायां तु नारत्येवाज्ञानमात्मनः ॥१८॥

अहमिति । हे शिष्य अहं सामान्याहन्त्वावच्छिन्नः प्रत्य-गात्माऽस्मि विद्यमान इत्येवं जानाति वेति वा नाहमस्मीति अहमविद्यमान एवेत्येवं जानाति तत्त्वं पृष्टं वद ब्र्होह एतत्पृष्टं विचार्य निश्चित्य ब्र्हीसर्थः, विचार्यमाखे च किं निश्चीयते तदाह धर्म इति, पूर्वं प्रथममहमात्माऽस्मि विद्यमान इत्येवं वेति जानाति पश्चादनन्तरमात्मनः स्वस्य विद्येय इदन्तया स्फूर्ति- बिषये धर्मे श्रुतिस्मृत्युदिते स्ववर्णाश्रमोचिते परलोकसाधनभूते कर्मणि च पुनर्थे द्रव्यादिसाधनभूते नीसादौ च पुनः
काम इन्द्रियभोगजन्यसुखसाधने विवाहादिकर्मणि च पुनर्माक्षे
सुक्तिसाधनभूते गुरुसेवाश्रवणादिकर्मणि आत्मा स्वयं यतते
यवं करोति आत्मनः सत्त्वज्ञानाभाव आत्मनः कस्मिन्नणि कर्मणि
मद्यक्तिं स्यादिति भावः, उक्तमर्थसुपसंहरति तस्मादिति, तस्मात्कारणादात्मनः स्वस्य सद्युपतायां सत्कालत्रयावाध्यं क्ष्पं स्वभावो यस्य तस्य भावस्त्रचा तस्यां विषये स्वस्यात्मनोऽज्ञानमस्फुरणं न विद्यते तु नास्स्रेवेति निश्चयः॥ १०॥ १८॥

एवमात्मनः स्वसद्रूपताविषयं ज्ञानं मसाध्येदानीं चिद्रूप-ताविषयं ज्ञानं साध्यते ।

चेतनोऽहं विजानामि घटादीनीति यो वदेत् ।
स्वस्य चिद्रूपतायां तु तस्याज्ञानं न विद्यते ॥१९॥
चेतन इति । य आत्मा घटादीनि घटः कुम्भ आदिवेषां पटादिवस्त्नां तानि अहमहन्त्रावाञ्चिनः क्टस्थ आत्मा
विजानामि सामान्यतया क्टस्थरूपेण विशेषतया तत्महितचिदाभासरूपेण वेद्यीति अतो हेतोश्चेतनोहं चैतन्यस्वरूपोऽहमस्नीति वदेदेवं श्र्यात्तस्यात्मनः स्वस्य स्वस्वरूपभूतायां राहोश्चिर इति वदभेदे षष्ठी चिद्रूपतायां चिन्मात्रस्वरूपत्वविषयेऽज्ञानमभानं न तु विद्यते नैवास्ति स्वचिद्रूपतास्फूर्तिं विनाऽहं जानामीति वागुचार एव न सम्भवति 'यन्मनसा ध्यायति
तद्राचा वदती'तिश्रुत्या वाच्यज्ञानं विना वचनोच्चारासम्भवस्य
प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ १९॥

एवमात्मनः सिचद्र्पत्वभानं प्रसाध्येदानीमानन्दरूपत्व-भानं प्रसाध्य दर्शयति । सर्वे प्रियं स्वकामाय तस्मात्प्रियतमः स्वयम् । तेनात्मनस्तु सा युक्ता स्पष्टैवानन्दरूपता ॥२०॥

सर्वमिति । सर्व स्त्रीपुत्रादिविषयजातं स्वकामाय स्वस्यात्मनो भोकुभावेन कल्पितस्य कामाय काम्यत इति कामो
भोगस्तस्मै तद्र्थं प्रियमिष्टं भवति सर्वविषयजातं भोकुशेषं न
तु भोग्यशेषो भोक्तिति भावः, तथा च श्रुतिः 'नवा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वे प्रियं भवसात्मनस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवती'ति,
तस्मादात्मार्थमेव सर्वस्य प्रियत्वात्स्वयमात्मा पियतमोऽतिशयितः प्रियोऽस्तीति निश्चयः, तेन श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धेन प्रियतमत्वेनातिप्रेमविषयत्वेन सुखस्यैनागोपाछं लोके प्रियत्वप्रसिद्धेरात्मनः स्वस्यानन्दरूपता सुखरूपता स्पष्टैव व्यक्तैवानुभूयते,
आनन्दरूपत्वज्ञानमप्पात्मनोस्स्येवेति भावः ॥ २० ॥

उपसंहरति ।

तेनात्मनसु सा व्यक्ता सचिदानन्दरूपता । तस्मात्स्वयं प्रकाशेंऽस्मिन्सचिदानन्दरूपिणि॥२१॥

तेनिति । तेनात्मनः सिचदानन्दरूपत्वज्ञानसत्त्वेनातमन आत्मसम्बन्धिनी सा तु सापि सिचदानन्दरूपता सत्कालत्रयाबाध्यं चिज्ज्ञानमानन्दः सुखमेतत्त्वयमिन्नं रूपं यस्य
स तथा तस्यात्मनो भावस्तत्ता व्यक्ता भाताऽतो जिज्ञासाया
निर्धकत्वं सिद्धमिति भावः, तस्मात्कारणात्सिचदानन्दस्वयंप्रकाशात्मिन अज्ञानस्यासम्भवेनारोपितत्वं सिद्धमित्याह सदष्टान्तं द्वाभ्यां तस्मादिति, तस्मात्सिचदानन्दरूपेण भासमानत्वात्स्वयंप्रकाशेऽवेद्यत्वे ससपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणस्वप्रकाशलक्षणवित सिच्चदानन्दरूपिण सदवाध्यं चिज्ज्ञान-

मानन्दः सुखमेतत्रयमभिनं रूपं विद्यते यस्य तस्मिनस्मिन्नमान्यकाश्चमान आत्मिन ॥ २१॥

आकाशे नीिलमा यहत्तोयं मरुमरीिचेषु । जले च नैल्यमन्येन चेतनेन प्रकल्पितम् । अज्ञानं चित्स्वरूपेण स्वयं स्वस्मिन्प्रकल्पितम्॥२२॥

आकाश इति । चित्स्वरूपेण चिज्ञानमेव स्वमसाधारणं क्ष्पमाकृतिर्यस्य तेनात्मना स्वयमात्मनेवारोपककर्श स्वस्मिन्नात्मन्येवाधारेऽज्ञानं ज्ञानविरुद्धं व्यावहारिकभावक्षपऽभानं मकल्पितमारोपितं तत्र दृष्टान्ता अन्येन भिन्नेनारोपितादत्यन्तिविक्तेनेसर्थः, चेतनेन ज्ञानवता पुरुषेणाकाशेऽवकाशरूपे द्रव्ये वियत्संज्ञके नीलिमा नीलत्वं यद्व्यथा
तथान्येन चेतन पुरुषेण महमरीचिषु महर्धन्वा नाम देशविशेषस्तिस्मन्ये मरीचयः सूर्यिकरणक्षेषु तोयं जलमारोपितं यद्वचथान्येन चेतनपुरुषेण जले स्वतः शुक्क्ष्पे तोये नैल्यं नीलत्वं मकल्पितमारोपितं यद्वनद्वदिति योज्यम् ॥ २२ ॥

तस्य चान्यथा स्फूर्तिहेतुकत्वमाह ।

मोहस्यापि स्वभावोऽयं विश्वरूपेण भासनम् । विद्यया नाशिते मोहे तत्स्वभावो न भासते॥२३॥

मोहस्येति । यदिश्वरूपेण विश्वं जगत्तदेव रूपमाकार-स्तेन भासनं प्रकाशनं तद्यं प्रसक्षो मोहस्यापि अज्ञानस्यैव स्वभावः स्वरूपमस्ति तस्य छयस्तर्हि कथं स्यात्तत्राह विद्य-येति, मोहेऽज्ञाने विद्यया ज्ञानेन नाशिते नाशं प्रापिते सति तत्स्वभावस्य मोहस्याज्ञानापरपर्यायस्य स्वभावः स्वरूपं जगद्र्पेणान्यथा भासनं न भासते न मतीतो भवति निमित्ता-पाये नैमित्तिकस्याप्यपायादिति भावः ॥ २३ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं निरूपयति द्वाभ्याम् ।

जीवचैतन्यभास्यानां वृत्तीनां प्रलये लयः ।

वृत्तीनां प्रलयादेव न भासन्तेऽत्र वृत्तयः ॥२ ॥।

जीवेति । यथेत्यध्याहार्ये जीवचैतन्यभास्यानां जीवनाम-कमाधारभृतकृदस्थचैतन्यसिंहतं बुद्धिमितिबिम्बितं यच्चैतन्यं तस्य भास्याः मकाश्यास्तासां द्वचीनां कामादिसर्वद्वचीनां म-लयेऽन्तः करणस्य कारणरूपेऽज्ञाने छये सित अज्ञानमात्राकारेण स्थितौ सम्बामित्यार्थः, छयो नाशो भवति अत्र प्रछये द्वचीनां कामादिद्दतीनां प्रछयान्नाशादेव दृचयः कामादिका न भा-सन्ते न प्रकाशन्ते ॥ २४॥

> तत्पुनर्जीवचैतन्यं यथा पूर्व हि वर्तते । न पुनर्न्वेत्तिभासात्मा जीवस्तत्र विनश्यति ॥२५॥

तत्पुनिरिति । तत्तत्र पुनः पश्चाज्जीवचैतन्यमधिष्ठानस-हितबुद्धिस्थिचिदाभासरूपं चैतन्यं यथा पूर्व मथमं दृत्तिच्यवहा-रकाले यथा स्थितं तयैव वर्त्तते वर्तमानमस्ति हि मसिद्धमे-तद्विद्वत्सु पुनः पश्चाद्पि दृत्तिभासात्मा वृत्तीनां मकाशक आत्मा तत्र वृत्तिलये सति न विनश्यति न नष्टो भवति ॥ २५ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह।

आत्मचैतन्यभास्यस्य मोहस्य प्रलये तथा । मोह एव निवर्तेत यथा पूर्व लसत्यसौ ॥ २६ ॥ आत्मेति।आत्मचैतन्यभास्यस्यात्मचैतन्यप्रकाश्यस्य मोहस्या- ज्ञानस्य मलये प्रकर्षेण लये नाशे सित तथा तद्वन्मोइ एव अज्ञान मेव केवलं निवर्त्तेत निष्टतं भवेदसौ स आत्मा सिचन्मात्रस्व-रूपो यथा पूर्व मोइस्थितिकाले यथा स्थितस्तयैव लसित व-काशते ॥ २६ ॥

नतु वोधेन मोहे विनाशितेषि दोधः शिष्टः स्यात्तेन चात्मनः सद्वितीयत्वं भवत्विद्याशङ्का तन्नाशो भवेदिति स ह-ष्टान्तमाइ।

> दीपप्रभायामायातौ श्वेतकृष्णपटौ यथा । तौ तया काशितौ पश्चाचन्नाशे सा यथा स्थिता॥२७॥

दीपेति द्वाभ्याप । दीपमभायां दीपस्य मकाको क्रमेण युगपद्वा श्वेतकुष्णपटी श्वेतः शुक्कः कृष्णः क्यामस्ती च तौ पटौ वस्त्रे आयातौ माप्तौ तौ च तावेव तया दीपमभया काश्चितौ मकाश्चितौ तदापि दीपमभास्ति तन्नाको तयोः श्वेतकुष्णपटयोनीकोऽन्यत्र न-यने तथा दाहेन नाको वा जाते सित पश्चादनन्तरमपि सा दीप-मभापि यथापूर्व मथमं यथा यद्वच्या तथैव स्थिता ॥ २०॥

> आत्मभायां समायातौ मोहबोधौ यथाकमातः । तया प्रकाशितौ पश्चात्तकाशेन सा यथा स्थिता॥२८॥

आत्मिति । आत्मभायामात्मन आत्मचैतन्यस्य मा प्र-काश्वस्यां समायातौ काकतालीयन्यायेन माभ्नो क्रमात्क्रमेण मोहबोधौ मोहोऽज्ञानं बोधश्व ज्ञानं तौ च मोहबोधौ तया-ऽऽत्मप्रभया प्रकाशितौ भासितौ तद्यापि आत्मभा यथा स्थिता तथैव तन्नाशे तयोमीहबोधयोनीशे छये सित पश्चानु अनन्तर-मीप यथा यद्वन्मोहबोधयोः प्रकाशसमये स्थिता तद्वन्मोहबो- धनाशसमयेपि स्थितेसर्थः, यथागिर्दाह्यं काष्टादि दध्या स्वयमिप नश्यति तथा बोधोपि स्वविरुद्धमज्ञानं विनाश्य स्वयमिप नश्य-त्येव ततश्चात्माञ्चेषसम्बन्धराहितः प्रकाशत इति भावः ॥ २८ ॥

एवं दितीयभूमिकालक्षणनिरूपणमसङ्गेन विचारस्वरूपं फलपर्यन्तं प्रदर्शेदानीं दितीयभूमिकाभ्यासफलं निरूपयति चतुर्भिः।

वेदान्तसंप्रदायेन कृत इत्यादिचिन्तने । असम्भावनया युक्ता विपरीतत्वभावना ॥ २९॥

वेदान्त इति । वेदान्तसंप्रदायेन वेदान्तस्योपनिषदादेः
संप्रदायस्तद्शीनुसन्धानं तेन तद्गुकुल आचारस्तेन चेत्यादिचिन्तन इत्येवमुक्तलक्षणं चिन्तनमादि यस्य तिस्मिश्चन्तनेऽर्थविचारे कृते पुनः पुनरभ्यासिते सति असम्भावनयोक्तार्थस्यासम्भावनाऽनङ्गीकारस्तया युक्ता सिहता विपरीतत्वभावनाऽसङ्गाद्वितीयकृटस्थात्मिन सर्ववेदान्तप्रमाणसंसिद्धेपि विपरीतत्वेन ससङ्गसिद्वितीयसिवकारजीवरूपत्वेन भावना प्रतीतियाऽस्ति ॥ २९ ॥

सा नश्यति द्वितीयायां प्रज्ञातैक्ण्यं च वर्धते ।

'दृश्यते त्वप्रयया बुद्धा' सा बुद्धिस्तस्य जायते॥३०॥

सेति । सा विपरीतभावना द्वितीयायां विचाराख्यायां नश्यति नष्टा भवति च पुनः प्रज्ञातैक्ण्यं प्रज्ञा बुद्धिस्तस्यास्तैश्ण्यमज्ञानभेदनसामध्यं वर्धते दृद्धं भवति अत्रार्थे श्रुतिमिष प्रमाणयति दृश्यते इति, अग्र्ययाऽग्रे भवाऽग्र्या सूक्ष्मेसर्थः,
तया बुद्ध्या पत्या दृश्यते साक्षादनुभूयत आत्मेति शेषः, सा
श्रुत्युक्ता बुद्धिमितिस्तस्य द्वितीयभूम्याक्ष्टस्य जायत उत्पन्ना भवति ॥ ३०॥ विचारफलं सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् । सक्षारैरिमसंस्कारैर्विहिते हेमशोधने । इयामिका क्षयमायाति केवलं हेम तिष्ठति ॥३ १॥

सक्षारेरिति । सक्षारेः झारद्रव्यसहितरिप्रसंस्कारेरिप्र-कृतदाहादिसंस्कारेहेमशोधने हेम्नः सुवर्णस्य शोधने शुद्धौ वि-हिते कृते सित स्यामिका कृष्णता क्षयं नाशमायाति प्राप्नोति ततः केवलं शुद्धं हेम सुवर्ण तिष्ठात अवशिष्ठं भवति यथा तथे-स्यध्याहार्यम् ॥ ३३॥

सतकेंबोंधसंस्कारैविंहिते ब्रह्मशोधने । • अविद्या क्षयमायाति केवलं ब्रह्म तिष्ठति ॥ ३२॥ इति श्रीनरहरिक्कतौ बोधसारे भूमिकाभेदमास्करे ब्रितीयभूमिकानिर्णयः॥ २॥

सतर्केरिति । तथा तद्वत्सतर्केस्तर्कसहितैबेधिसंस्कारैबे-घस्य विवेकस्य दृढाभ्यासजन्यैः संस्कारैबीसनारूपेर्वस्यक्षेधने ब्रह्मणोऽसङ्गसिचदानन्दापरिच्छिन्नरूपस्यात्मनः शोधने वि-बेचने विहिते कृते स्रात अविद्या कार्यकारणरूपाऽज्ञानापर-पर्याया क्षयं नाज्ञमायाति प्रामोति ततश्च केवलमसङ्गाद्विती-यक्तृद्रस्थात्मस्वरूपं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदश्र्न्यं वस्तु तिष्ठात अविष्ठष्टं भवति, इदमेव द्वितीयभूमिकाभ्यासफलमिति भावः ॥ ३२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविराचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे झानद्वितीयभूमिकानिः र्णयार्थप्रकाशस्त्रतीयः ॥ ३॥ एवं छक्षणां दितीयभूमिकां निक्प्येदानी सछक्षणां हती-यभूमिकामेकादशस्त्रोकां निरूपीयतुं मतिजानीते । अथ तृतीयभूमिकानिर्णयः।

अथेति। अथ द्वितीयभूमिका निरूपणाऽनतरं तृतीया तृती-यभूमिका निरूप्यत इति क्षेषः, तत्रादौ पूर्वभूमिकाभ्यासहेतुकां तत्वाप्तिमाह ।

> भूमिकाद्वितयाभ्यासात्तृतीया तनुमानसा । मननापरपर्याया भवेत्तलक्षणं शृणु ॥ १ ॥

भूमिकेति । भूमिकाद्वितयाभ्यासाद्वमिकयोर्जिक्वासाविचा-राख्ययोद्वितयं युग्मं तस्याभ्यासात्युनः पुनरावर्त्तनस्रक्षणा-न्मननापरपर्याया मननिमत्यपरोऽन्यः पर्यायो नाम यस्याः सा तथोक्कैतन्नाम्नी तृतीया पूर्वद्वयोपसया तृतीया भूमिका भवेत्स्यात्तस्रक्षणं तृतीयभूमिकाया स्रमणं चिद्वं मृशु अ-वधारय ॥ १ ॥

तदेव प्रतिक्वांत चिद्वं दर्शयति।

सान्धकारगृहस्थस्य पर्यालोचनया चिरम् । सूक्ष्मोर्थो भासते यद्वजृतीयायां तथा मुने: ॥२॥

सान्वकारेति । यद्द्याहक् सान्धकारगृहस्थस्यान्ध-कारेण तमसा सिहतं युक्तं यद्वृहं मन्दिरं तिस्मन्स्थः स्थितो विहेर्देशादागत्य दीप्तचक्षुष्टया स्थितस्तस्य पुरुषस्य चिरं बहुकालं तत्रैव स्थित्वा पयीलोचनया सर्वतोऽवलोकनेन स्क्ष्मः पूर्व हष्ट्यगोचरोऽथों घटादिपदार्थों भासते हश्यते तथा तद्व-चृयीयायां तृतीयभूमिकायां मनननाम्न्यां प्रथमद्वितीयभूमिका- भ्यासेन तृतीयायां प्रविष्टस्य तत्र चिरं स्थित्वा मुनेर्पननवतः पु-रुपस्य प्योलोचनया मननेन स्क्मः पूर्व द्वतः स्थूलत्वात्तद-गोचरोऽधस्तन्वंपदयोरथीं वाच्यो लक्ष्यश्च भागलक्षणया जी-वब्रह्मेक्यलक्षणो भासतेऽनुभवाद्दहो भवति ॥ २ ॥

मुनेजीत्यन्तरपाप्तिरूपं तृतीयारूढस्य चिन्हं सदृष्टान्तमाह । वालस्य शूद्रकल्पस्य गायज्या उपदेशतः । यथा द्विजत्वमायाति तथा जात्यन्तरं मुनेः ॥३॥

वाङखेति । वालस्य द्विजातिभवार्भकस्य शुद्रकरपस्य शु-द्रतुल्यस्य गायज्या गायन्तमावर्तवन्तं पुरुषं त्रायते या सा गायत्री त्रिपदा चतुर्विश्वसक्षरा तस्या उपदेशत उपदेशेन सार्वविभक्तिकस्तिसः, यथा यद्द्द्विजत्वं द्वाभ्यां जन्मसंस्का-राभ्यां जातो द्विजस्तस्य भावस्तन्तं द्विजत्वरूपं जात्यन्तरमिसर्थः, आयाति प्राप्तोति तथा तद्दन्युनेस्तृतीयभूमिकारूढस्य ग्रुनित्व-रूपं जात्यन्तरं द्वितीया जातिरित्यर्धः, जायत इति शेषः, इद-मपि तृतीयारूढस्य चिन्हं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

लक्षणान्तर्याह ।

द्यष्ट्रा लोकस्थिति लोलां सिवस्मय इव स्थितः। अन्तरेव विषीदेत तृतीयालक्षणं हि तत् ॥ ४॥

दृष्ट्वेति । लोकस्थिति लोकानां दृश्यपदार्थानां स्थिति गति छोलां क्षणपरिशामिनीं दृष्ट्वावलोक्य स्विख्यय इव विस्मय आश्चर्य तेन सहित इव स्थितो वर्तमानः सर्वपदार्थानां नित्य-परिणामित्वाचेषां परिणामेन वास्तवाश्चर्यरहितोपि साश्चर्यव-द्वर्त्तमान इति भावः, अतोन्तरेवान्तःकरण एव केवलं श्रव-णादिसाध्यफलमाप्तिपर्यन्तं शरीरादिस्थैर्याविश्वासेन विषीदेत विषण्णो भवेत्तद्धि तत्प्रसिद्धं विवेकिषु तृतीयालक्षणं तृतीया-यास्तनुमानसाया लक्षणं चिन्हं ज्ञेयम्, एतत्पूर्वत्रोत्तरत्र च योज्यम् ॥ ४॥

अन्यच ।

दिनं गतं गता रात्रिर्गतमायुर्गतं वयः । कदा स्थास्यामि निष्ठायां यत्र मोहो न बाधते ॥५॥

दिनमिति । दिनं दिनमिदं गतमतीतं तथा रात्रिरियं रात्रिर्निशा गताऽतीता तथाऽऽयुर्जीवनं गतं नष्टं तथा वयस्तारूपं गुरुसेवादिसाधनेषु क्षमं तद्यपि गतं नष्टं यत्र यस्यामवस्थायां मोहोऽज्ञानं न बाधते न व्यथयित तज्जन्यं दुःखं च
न व्यथयित तस्यां निष्ठायां स्थितावहं कदा कस्मिन्समये
स्थास्यामि स्थितो भविष्यामि एवं सदा चिन्तयित तद्पि तृतीगालक्षणं द्वेयम् ॥ ५॥

अन्यद्पि ।

गतेह्नि शोचीत मुहुर्गतेनाह्ना किमर्जितम् । गतायां च तथा रात्रौ किं मे राज्यानयार्जितम्॥६॥

गत इति । अहि दिने गते न्यतीते सित गतेनातीतेनाहा दिवसेन मोक्षेच्छुना मया मोक्षसाधनं किमिजतं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, एवं विचार्य मुद्दुः पुनः पुनः शोचित शोकं करोति तथा गतायां यातायां रात्रो निश्चि सत्यामनयैतया राज्या निश्चीथिन्या मया मुमुक्षुणा किमिजितं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, एवं मुद्दुः पुनः पुनः शोचिति शोकं करोति तृती-यास्रक्षणं हि तदिति च योज्यम् ॥ ६ ॥

अन्यचापि ।

अनिषिद्धेषु भोगेषु प्राप्तेष्विप यहच्छया ।
निषिद्धानिव तान्परयेत्सा स्थितिस्तनुमानसा ॥७॥
अनिषिद्धेष्विति । अनिषिद्धेषु बाख्रलोकाविरुद्धेषु भोगेषु
भुज्यन्त इति भोगा भोग्यविषयास्तेषु यहच्छया पूर्वकर्मानुसारेण प्राप्तेष्विप छब्धेषु सत्स्विप तान्भोगान्निषद्धाः वाख्रलोकविरुद्धास्तानिव तद्वत्पर्यदेवलोकयेद् यस्यां स्थित्यां
सा स्थितिः सावस्था तनुमानसा तनुमानसानाम्नी तृतीया
भूमिका द्वेया ॥ ७ ॥

तथान्यच ।

बहिर्मुखजनस्तुत्या लजते निन्दितो यथा। परमार्थिजनस्तुत्या प्रसादमधिगच्छति ॥ ८॥

बहिरिति । वहिर्मुखजनस्तुत्या बहिर्वाह्यविषयेषु भोजने
मुखिमव भोगे महत्तवाह्योन्द्रयस्ताहशो जनः पुरुषस्तस्य स्तुतिः
मश्रेसनं तया वहिर्मुखजनकृतया स्वस्तुत्या वा यथा निन्दितः
सिन्दिन्दास्पदीभूतो यद्द्वञ्जते तद्दव्वज्जते त्रपते परमार्थिजनस्तुत्या परमः कार्यकारणातीत आत्मैवार्थो विषयः सत्यतया
षस्य सेन्योक्ति तस्य ताहशजनस्य स्वकृतयान्यकृतया वा स्वः
स्यवान्यताहशजनेन कृतया वा स्तुत्या स्ववनेन मसादं मसस्रतामिंधगच्छित अधिकं यथा तथा मामोति तदिदमिष तृतीया
स्त्रभणं क्षेयम् ॥ ८ ॥

एवं तृतीयालक्षणान्युक्त्वा शृङ्गारश्लोकेनापि तानि नि-रूपीयतुमाइ ।

तत्र श्लोकः ।

तत्रेति । तत्र तृतीयभूमिकालक्षणिनरूपणे श्लोकः गृङ्गार-रसिकः श्लोको जातित्वादेकवचनमस्ति । अस्य तु पितरात्मानं दातुमुत्किण्ठितः सदा ।
आद्वातुं न विजानाति नित्यमुत्किण्ठितापि सा ॥९॥
तानेवोदाहरीत अस्या इति । पितस्तु पातीति पितर्भर्तापि
अस्य नापिकाया आत्मानं आत्मा देहस्तं तत्कृतं भोगिमसर्थः,
दातुपितंतुं सदा नित्यमुत्किण्ठित उद्यक्तो वर्चते तथापि सा
पत्नी नित्यं सर्वदोत्किण्ठितापि उद्यक्तापि छज्जाद्याधिक्यादादातुमङ्गीकक्तुं न विजानाति न वेक्ति यथा तथा प्रस्तुतेऽर्थेपि योज्यं

मङ्गीकत्तुं न विजानाति न वेत्ति यथा तथा प्रस्तुतेऽथेंपि योज्यं पातीति पतिः स्वसन्धिदानन्ददानेन पालक एव बुद्धेरस्यै मोक्षेच्छावसै तृतीयाक्त्वाये बुद्ध्या आत्मानं सन्धिदानन्दासङ्गङ्ख-दृष्ट्यस्वरूपमात्मभाविमसर्थः, दातुमिषतुं सदा नित्यं जत्कण्ठितः वद्यक्तोऽस्ति परन्तु सा मननवती बुद्धिनित्यं सदोत्काण्ठः तापि बचुक्तापि आदातुमात्मभावमङ्गीकर्तु लोकेषणादिभिन

पालक्षणं क्षेयम् ॥ ९ ॥ नन्भयत्रापि दृष्टान्तदाष्टीन्तिकयोः परस्पर्युत्कण्टितत्वं कुतो निश्रीयते तत्राह ।

रवरुद्धा सती न विजानाति नवेत्ति निःशङ्कतया, इदमीप हती-

सौभाग्यकामिनी नारी नायको रतिदायकः । परन्तु मुग्धभावेन किं चित्कालं विलम्बनम् ॥१०॥

सौभाग्योत । नारी स्त्री सौभाग्यकामिनी छोके हि द-म्पबोः परस्परं भोगस्रुखमेव सौभाग्यनाम्ना मसिद्धं तत्काम-यितुं बीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथा नायको नीयन्ते प्राप्यन्ते पत्न्या भोगा अस्मात्स नायकः पुरुषो रतिदायको रतेभीगसुखस्य दायको दानशीलोऽस्ति अतः परस्पररागव-स्वेनैव परस्परीमच्छास्तीति ज्ञायत इति भावः, तिई कुतो न र- तिस्तत्राह परन्तिन्ति, परन्तुथयोरिच्छायां सत्यामिष सुग्धथावेन सुग्धस्य मोढ्यस्य भावो विद्यमानत्वं तेन किञ्चित्कालं
किञ्चित्कालपर्यन्तं विलम्बनं विलम्बो भवतीति क्षेयं, पस्तुते
तु न रातीति नरो वैराग्यादिसम्पद्धः पुरुषस्तस्ययं नारी प्रपञ्चिवरक्ता बुद्धः सा सौभाग्यकामिनी सु शोभनं भगमैत्वर्यषसङ्गाद्दितीयरूपं तत्कामियतुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति
तथा नायको नयति प्रापयति ब्रह्मभावं स नायको जीवोपाधिसुद्धेत्रह्मभावप्रापको विवेको रितदायको रतेर्जीवब्रह्मैन्यभावेन
सुखस्य दायको दाताऽस्ति परन्तु एवं साधनसम्पञ्चद्धौ
विद्यमानायां विवेके च विद्यमाने स्ति सुग्धभावेन सुग्धं मौढ्यं
तस्य भावः सन्त्वं तेन किञ्चित्कालं किञ्चित्कालपर्यन्तं यावत्मतिवन्धक्षयित्यर्थः, विलम्बनं विलम्बोऽस्ति प्रतिवन्धक्षये
जीवब्रह्मैक्यान्त्वनवजन्यसुद्धाविभीवः स्थादिति भावः ॥ १० ॥
नन्नभयत्र मौद्ध्यमेव सुद्धपत्तिवन्धकपिति क्रुतो निश्चेयं तत्राह।

इदमेव कथं नु स्यादिति क्लिस्यति चात्मना। भूयः कटाक्षकलहं करोति स्वामिना सह।। ﴿ १ |)

इति श्रीनरहरिक्ततौ बोधलारे स्मिकाभेदमास्करे वृतीयसूत्रिकानिर्णयः ॥ ४ ॥

इदमेवेति । इयं नायिकेवमेवेदं मनोभिलिषतं पत्या सह भोगसुखमेन कथं कीद्दिन्धाइवेन्तु इति वितर्कपति च पुनिरित्येदं वितक्यीत्मनान्तःकरणेन क्लिश्यिति तत्माप्त्य-भावेन लिहा भवति तत्रैकमत्त्येनोभयोः केवलसुखमाप्तिसम्भवे सति सुखेच्छायां च सत्यां विरुद्धमतित्वेन दुःखानुभवनं गौड्य-कारणकमेवेति भावः, ननु सुखेच्छायां सत्यामिप विरुद्धमति-

स्वमन्तीरयेतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्याह शूय इति, इयं नायि-का स्वामिना पत्या सइ समं भूयः पुनः पुनः कटाक्षकलई कटाक्षः स्रोहपूर्वकं नेत्रप्रान्तेनावलोकनं कलहश्रामीत्या विरु-द्ववचनं च तयोः समाहारो भृयः कटाक्षकलहं करोति क्रिय-माणा हरूवते लोकेऽतः ग्रुखसाधने सम्भोगे विद्यमाने सति ग्रुखे-ब्छायां च सत्यां दुःखजनकाचारो मौट्यविल्रसितमवेति भावः, मक्ति तु इयं साधनसंपन्ना सुग्रुश्चबुद्धिरिदमेवात्मसुखं मपञ्च-जन्यदुः खरहितं केवलं सुखं कथं की हक् स्याद्भवेदिति एव सु-वितर्कषित च पुनरात्मनान्तः करणेन क्रिक्यति क्रिष्टा भवति तत्साधनेषु क्रेशं करोतीत्यर्थः, भोगच्छया मोक्षसुखसाधनेषु क्केशनती, आत्मसुखेच्छया च तेषु विरुज्ज्यात्मसुख्रपाप्तीच्छावती च पुनः पुनभवतीति केवल्लात्ममुखेच्छायां सत्यामपि कादाचित्क-त्वपराधीनत्वदुः खमिश्रितत्वादिदोषदुष्टवैषयिकसुखस्यात्यन्तद्गा-गेन केवलस्वाधीनदुः खरहितससैक गुलान तुभवो मौड्यं वि-नाजुपपच इति भावः, नन्त्र मौद्यपस्तीत्येतत्कुतो निश्चेयं त-त्राह भुप इति, इयं मुम्रुश्चवुद्धिः स्वामिना स्वपालकेनात्मना सह समं भूयः पुनः कटाक्षः सप्रेमसृक्ष्मदृष्ट्यावलोकनं 'दृश्यते त्वग्रचया बुद्ध्या सुक्ष्मया सुक्ष्मदिशाभिरि'ति श्रुतेः कळहश्च वर्त-मानप्रतिबन्धहेतुककुतर्केण विरुद्धवचनोचारस्तयोः समाहारः भूयः कटाक्षकछई कदाचिदात्मावलोके रमणं कदाचिद्विरुद्ध-वाद इति भावः, करोति कुर्वती दृश्यते तदिदं मौट्यं विनातु-पपन्निविति मौड्यमेवात्र कारणं निश्चेयमिति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीनरहरिग्रिष्यदिवाकरविराचितायां बोधसारार्थंदीसौ भूमिकाभेदमास्करार्धप्रकाशे ज्ञानतृतीयभूमिकानि-र्णयार्थप्रकागश्चतुर्थः ॥ ४॥

अथ चतुर्थभूमिकानिर्णयः।

एवं सलक्षणां तृतीयभूमिकां प्रतिपाद्यदानीं चतुर्थभूमिका-स्टो॰ १८ मष्टादशस्टोकां निक्पितुमाह ।

अयेति । अय तृतीयभूमिकानिरूपणानन्तरं चतुर्थी चतुर्थन् भूमिका सस्वापतिनाम्त्री निरूप्यत इति श्रेषः, तत्र तावत्पूर्वभू-मिकाभ्यासेन रजस्तमोनाशेन सस्वदृद्धा चतुर्थी प्राप्यत इत्याह ।

> तृतीयभूमिकाभ्यासान्नाशमेति रजस्तमः । सत्त्वापतिश्चतुर्थी स्यानिदिध्यासनरूपिणी ॥ १ ॥

तृतीयिति । तृतीयभूमिकाभ्यासानृतीयाया मननापरपर्या-यायास्तनुमानसाख्यभूमिकाया अभ्यासात्पुनःपुनरावर्तनळ-सणाद्रजो रजोगुणस्तमस्तमोगुणस्तत्कार्येण रागमौड्यक्ष्पेण सहैत नाशं लयमित प्रामोति यदा तदेखध्याहार्य निदि-ध्यासनक्षिणी निदिध्यासनं निश्वयो ध्यानं वा तदेव क्षं स्व-भावो यस्याः सा बथोक्ता सन्त्रापित्तनाञ्ची चतुर्थी भूमिका स्याद्भवेत्प्राप्ता स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु सन्वापत्ते धिक्तिहेतुत्वे देवानां तदापत्रानां कुतो न मु-क्तिरित्याशङ्क्य परिहरति।

अत्राक्षेपपरीहारः ।

अत्रेति । अत्र मुक्तिसाधनभृतसन्त्वप्राप्तौ सस्रामि देवानां
मुक्तयभावे शङ्कायामाक्षेपपरीहार आक्षेपस्याशङ्कायाः परिहार
उत्तरमुच्यत इति शेषः प्रतिज्ञातं परिहारमेवाह द्वाभ्याम ।

भोगार्थमेव देवत्त्वं प्राप्ता देवा न मुक्तये। मुमुक्षाविरहात्तेषां सत्त्वापत्तिनं मुक्तिकृतः॥२॥ मोगार्थीमित। देवा अमरा भोगार्थमेव शुज्यन्त इति मोगा वि-पयास्तवर्थं तिवच्छयेव केवछं वेवत्वं सत्त्वगुणप्रधानममरत्त्वं प्राप्ता याता न शुक्तये नैव शुक्तवर्थमतो मुसुक्षाविरहान्मोक्तुमिच्छा मुसु-क्षा तस्या विरहादियोगात्तेषां देवानां सत्त्वापित्तः सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्यापितः प्राप्तिश्चेक्तिकृत्योक्षदा न नैव भवतीसर्थः ॥२॥

एवं मोक्षेच्छाव्यतिरेकेण सस्वापतेर्धक्तिकारणत्वाभावं प्रति-याचेदानीं मुक्तीच्छान्वयेन तस्या एव मोक्षहेतुत्वमपि दर्शयति ।

देवेष्वपि तथा शक्रकुवेरवरुणादयः।

ये मुमुक्षां गतास्तेषां मुक्तिप्राप्तिः किमद्भृतम्॥३॥

देवेष्वपीति । देवेष्वपि सन्वापितमत्स्वपि अगरेषु तथा मुक्ती च्छावन्त इत्यर्थः, शक्रकुवेरवहणादयः शक्र इन्द्रः कुवेरो वितेशो वहणो जलेश आदयो मुख्या येषु ते तथोक्ता ये ये य इसर्थः, मुस्तां मोसेच्छां गताः माप्ताः सन्ति तेषां देवानां सन्वापित्त-मतामिष मुक्तिमाप्तिम्रिक्तिलाभो जातस्तवस्तव किमद्धतं किमा- अर्थ सप्तम्यन्तपाठे मुक्तिलाभविषय इत्यर्थः, न किमप्याश्चर्य-मित्यर्थः, तस्मानमुक्तीच्छापूर्वकसन्वापतेर्मुक्तिकारणत्वं न भोगे- च्छापूर्विकाया इति भावः ॥ ३॥

एवं सच्वापतिप्राप्तिं सहेतुकां साक्षेपपरिहारां निरूप्येदानीं

तल्लसणनिरूपणं प्रतिजानीते ।

अथ लक्षणानि ।

अथेति । अथेतः परं सत्त्वापत्तिप्राप्तिक्रमनिरूपणानन्तरिन-त्यर्थः, छक्षणानि सत्त्वापत्तेश्चिहानि निरूप्यन्त इति शेषः, तान्ये-बाह पञ्चभिः ।

एकान्ते मुक्तिगाथानां गानं रोदनमेव च।

रोमाञ्चो गद्गदः कण्ठे सत्त्वापत्तेस्तु लक्षणम् ॥४॥

एकान्त इति । एकान्ते निर्जनस्थाने स्थित्वेति शेषः,
ग्रुक्तिगाथानां मुक्तिमें अस्तर्यास्तत्साधनभूतवैराग्यादेश्च मितपादिका गाथा ग्रन्थिविशेषास्तासां गानं पठनं तिस्मश्च मध्ये
मध्ये स्वस्य मुक्त्यभावस्मरणेन रोदनमश्चपातो मध्ये मध्ये रोमाश्चो रोमोत्थानं कण्ठे च गल्ले गद्गदोऽस्पष्टाक्षरोचारः, इदं सर्व
सक्त्वापत्तेस्तु सक्त्वापितनाम्न्याश्चतुर्थभूमिकाया लक्षणं चिद्वं
क्षेयम् ॥ ४ ॥

इदं च परमतेन लक्षणमुक्तमिति सूचयति।

स्वमतमाह् ।

स्वमतमिति । स्वमतं स्वस्य ग्रन्थकारस्य मतमिष्टं सत्त्वाप-चेश्चिन्हमाइ कथयति । तदेवाह ।

> वेदान्ताः सभ्यगभ्यस्ता अथ ध्येयो महेश्वरः । प्राप्तातिसौरभे भृङ्गे रसपानं गुणाधिकम् ॥ ५ ॥

वेदान्ता इति । ग्रमुक्षुरेवं विचारयति मनसि वे-दान्ता उपनिषत्स्त्रभाष्यादयः सम्यक्पूर्वापराविरोधेनाभ्य-स्ताः पुनः पुनरवलोकिता अथेतः परं मया ग्रमुक्षुणा महेश्वरः सर्ववेदान्तिनणीतजीवब्रह्मैक्यलक्षणलक्षित आत्मे-क्वरस्त्राधिष्ठानरूपत्वादिक्वरत्त्वं ध्येष ध्यातव्यो वेदान्तप्र-न्थाभ्यासं परित्यज्य तत्मितपाद्यात्मरूपमेव चिन्तनीयमिति भावः, अस्मिन्नर्थे दृष्ठान्तमाह यथा माप्तेति, माप्तातिसौरमे माप्तं लब्धमितसौरभमितगन्धवत्केसरस्थानं येन तस्मिन्धक्के श्रमरे रसपानं रसस्य तदन्तर्गतमधुनः पानं प्राक्षनं ग्रणाधिकं ग्रणेव तृप्तिहेतुत्वेन मिष्टतया चाधिकमुत्ऋष्टम् ॥ ५ ॥ अन्यदापि सत्त्वापत्तेर्रुक्षणमाह ।

> नित्योऽस्मि शुद्ध एवास्मि काज्ञानं क च बन्धनम्। एवमादिचमत्कारः सत्त्वापत्तेस्तु लक्षणम्॥ ६॥

नित्य इति । अहं नित्यः सदूपोऽस्मि भवामि अहङ्कारादिश-रीरान्तलक्षणादनित्याद्भिमात्मानं लक्ष्यीकृत्याहमविनाइयस्मी-ति चिन्तयतीत्यर्थः, तथा शुद्ध एवास्मि शुद्धोमायाऽविद्यादिम-लगहितो निश्चयेनाहं भवामि स्वस्य स्वयं प्रकाशरूपत्वान्मा-याऽविद्ययोजेडासत्त्वरूपत्वेन चासङ्गत्वादात्मनः शुद्धत्वं नि-श्रिनोति, तथा क कुवाज्ञानं मोहोऽस्ति न कापीसर्थः, तथाहि अज्ञानमात्मीन विद्यते वाज्ञान उत जगति, नाद्य आत्मनः सचिदानन्दघननिर्विकारनिरंशत्वेनाज्ञानाधिष्ठानत्वायोगादुभयोः-र्विरुद्धत्वेन प्रकाशतमसोरिवाधाराधेयत्वासिद्धेः प्रत्युतनाश-कत्वाच, नार्ष द्वितीयः स्वस्य स्वाधारत्वासम्भवादसन्त्वेनाष्यु-भयोराधाराधेयत्वाभावाच, न च तृतीयोपि जगतोऽज्ञानकार्यत्वेन तदाधारत्वायोगाद् न हि कारणभूताया मृदो मृत्कार्यो घट आ-भारो दृष्टः कार्यस्योत्पत्यादिमन्त्रेनोत्पत्तेः प्रागभावात्कारणस्या-न्तरान्नत्वेन सत्त्रान्न कार्यकारणयोराधाराधेयत्वमिति भावः, किञ्च क च बन्धनं बद्ध्यतेऽनेनेति बन्धनं बन्धसाधनं द्वैतं तत्का-रणस्याज्ञानस्यासत्त्वे क कुत्र न कुत्राप्यस्तीत्यर्थः, अतो नित्य-मुक्तः शुद्धोऽक्वानाचम्पृष्ट एवाहमस्मीसर्थः, एवमादिचमत्कार एवमिसेवरूप आदिः ममुखो यस्य तथाभृतश्चमत्कारः स्व-स्फ़रणं सन्वापत्तेः सन्वापत्तिनाम्न्याश्चतुर्धभूमेर्छक्षणं क्रेयम् ॥ ६ ॥

अन्यचापि लक्षणमाह ।

यथा निजकथास्तद्वच्छृणोत्युपनिषत्कथाः । यथान्यस्य कथास्तद्वच्छृणोति जनसंकथाः ॥ ७ ॥

यथेति । यथा यद्दक्षिजकथा अन्यक्रताः स्वगुणख्यापका वार्ताः स्वस्तुतिप्रियः पुरुषः हर्षाविभीवपूर्वकं शृणोति अवधा-रणित तद्वत्सक्त्वापसारूढः पुरुष उपनिपत्कथा उप समीपे नि-षणं वाच्यलक्ष्यभावेन ध्येपं लक्ष्यं च श्रेयो ब्रह्मसुखं यासुता उपनिषदस्तासां कथा वार्ता आत्मतक्त्वप्रकाशिका वार्ता इत्यधः, शृणोत्यवधारयित, किञ्च यथेति, यथा यद्वदन्यस्य परस्य श्रेतोर्त्यर्थः, कथास्तद्वणख्यापका वार्ता अमीसा शृणोति तद्वत्तथा जनसंकथा जनस्य जन्मनः सम्बन्धिनीः कथा लौकिकीः पुराणादिष्वपि धर्माधर्मोदिकथा अवतारादिचरित्राण्यपि संसारोत्किषेवोधिनीर्वार्ता अपि अपीसा शृणोसवधारयित, इदमिष सक्त्वापत्तेल्रिक्षणं क्षेत्रम् ॥ ७ ॥

अन्यदिप चतुर्थीलक्षणमाह ।

देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धहङ्कारचेतसाम् । निरीक्ष्य विविधाश्चेष्टा आस्ते विस्मितवन्मुनिः॥८॥

देहेन्द्रियति । देहन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यहङ्कारचेतसां देहस्या-न्नमयाख्यस्य स्थूलदेहस्य जन्ममरणबाल्यतारुण्यवार्धक्यस्थूलकु-श्राच्याधिगौरकाष्ण्याद्यः, इन्द्रियाणां करणानां विधरत्वाविधर-त्वकाणत्वाकारणत्वान्धत्वानन्धत्वादिरूपाः, मनसश्चेष्टाः संकल्प-विकल्पाध्यासाद्यः, प्राणस्य श्वासाद्यः, बुद्धेश्रेष्टा जाग्रतस्वमसुषुप्ति-निश्चयाद्यः, अहङ्कारस्य कर्भृत्वाकर्तृत्वसुष्तित्वदुःखित्वादिरूपाः, चेतसः स्मरणास्मरणप्रत्यभिज्ञाऽप्रत्यभिज्ञानुभवाननुभवादिक्षपा विविधा अनेकमकारा एताश्रेष्टाः क्रिया निरीक्ष्यावलोक्य वि-स्मितवदार्श्वयवानिवास्ते वर्तते, इदमपि चतुर्थीलक्षणं ज्ञेयम् ॥८॥ अथान्यदिष लक्षणमाह ।

> ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजन्ममृत्युजरादिकान् । भावानन्यस्य जानाति तदन्यं भावमात्मनः ॥ ९॥

इत्वेति । इत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजन्ममृत्युजरादिकाञ्ज्ञत्वं ज्ञान्तेन्द्रयसहितस्य बुद्ध्यवस्थितचिद्राभासस्य, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियस्वितस्य बुद्ध्यवस्थितचिद्राभासस्य, भोक्तृत्वमानन्दमयोपहित्विद्राभासस्य जन्ममृत्युजरादिकाः स्थूलदेहस्य, तत्र तादात्म्याप्त्रस्य चिद्राभासस्य वा, एतान्सर्वान्भावान्विकारानन्यस्य स्वात्मतो विविक्तस्य चिद्राभासस्य जानाति वेत्ति आत्मनः स्वस्य भावं स्वरूपं तद्वयं तभ्य उक्तेभ्यो विकारेभ्योऽन्यं विल्क्षणं जन्ममृत्युजराकर्तृत्वभोक्तृत्वज्ञत्वादिरहितं जानाति वेत्ति अतुभवतीसर्थः ॥ ९ ॥

अन्यबापि लक्षणमाह । मोहजालाद्विनिर्गत्म जालादिव विहङ्गमः । खेचरत्वमनुप्राप्तो धन्यतामनुविन्दति ॥ १०॥

मोहजालादिति । जालादानायाद्विहज्ञमः पक्षी विनि-र्गस विमुच्यातु पश्चात्लेचरत्वमाकाश्चगामित्वं प्राप्तः सँछ-ब्याः सञ्जतु पश्चाद्धन्यतां कृतकृत्यतां विन्दति प्राप्तो-तीव यथा तथाऽयं सन्वापन्नो मोहजालान्गोह आत्माज्ञानं स एव स्वनाबाहेतुत्वाज्ञालमित्र जालं तस्माद्विनिर्गस विमुच्यातु पश्चात्लेचरत्वं सर्वद्वैतशृन्यत्वोपलक्षितब्रह्माभेदवदात्मानुभवि- तृत्वं प्राप्तः लब्धः सम्नतु पश्चाद्धन्यतां कृतकृत्वत्वरूपां निरङ्कुशां तृप्तिं विन्दति प्रामोतीत्यर्थः, इदमीप चतुर्थीलक्षणं ज्ञेयम्॥१०॥ अन्यचापि सत्त्वापतेर्लक्षणमाह ।

दरिद्र इत्र संप्राप्य निधानं विस्मयं गतः ।
ईश्वरानुम्रहो जात इति नृत्यति हृष्यति ॥ ११॥
दिरिद्र इत्रेति । निधानं निधीयते द्रव्यमस्मिन्निति निधानं द्रव्यपूर्णे भाण्डं संप्राप्योपलभ्य विस्मयमाश्र्यं गतः प्राप्तो दरिद्र इव
निर्धनः पुरुष इत्र गर्वं प्राप्त इत्यर्थः, तथा तद्वन्ध्वांनः सन्तापन्न
आत्मानन्द एव निधानं निधीयन्त आधियन्ते सर्वाणि सुस्तानि
जगन्ति च यस्मिन्निति निधानं परमानन्दस्वरूपमात्मानं मान्
प्योपलभ्य तिस्मयमाश्रयं गतः प्राप्तः सन्नीश्वरानुम्रहो जात
ईश्वरस्येशनादिशिक्तयुक्तस्य गुरोरनुम्रहः प्रसादो मिय जातउपन्न इति एवं मत्वा तृश्वति तृत्यं करोति हृष्यति हर्षे मान्
प्रोतिः एतदिष सन्तापन्नस्य लक्षणं द्वेयम् ॥ ११ ॥

अन्यद्पि च लक्षणमाह ।

विषयै: शब्दसंस्पर्शगन्धरूपरसैर्न यः । प्रियैरपि भवेत्तादृक्सात्त्विकानन्दमागतः ॥ १२॥

विषयैरिति । यः पुरुषः प्रियैरिप मौद्ध्यावस्थायामिष्ठैरिप बाब्दसंस्पर्शगन्धरूपरसेः शब्दश्राकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः संस्प-शश्र वायुगुणो रूपश्च तेजोगुणो गन्धश्र पृथिवीगुणो रसश्च जल-गुण एतन्नामकैर्विषयैगोंचिरैस्ताद्दग् यादवपूर्व हर्षलेदादिवि-कारवान्श्यितस्तादक्तद्वन्न भवेन्नस्यात्तत्र हेतुमाद सान्तिकानन्द-मिति, सान्त्विकानन्दं सन्त्वगुणोपाधिकमानन्दं सुखमागतः प्राप्तः, इदमि सन्त्वापन्नस्येव लक्षणं क्षेयप ॥ १२ ॥ अन्यद्रिष लक्षणमाह । व्यतिरिक्तमिवात्मानं पश्यन्भावेषु सन्नि । चाण्डालीमिव यो मायां न स्पृशन्दूरविस्थतः॥ १३॥

व्यतिरिक्तमिति। यः पुरुषो भावेषु पदार्थेषु स्वान्वया-भावे तेषामसत्त्वाद्यवहारायोग्यत्वाद्यवहारकाछे तेषु सन्निप अस्तिभातिप्रियरूपेण नामक्ष्पात्मकेषु तेषु विद्यमानोपि अनु-द्यत्तोपीत्यर्थः, आत्मानं तेष्वनुद्यतं सिचदानन्दरूपं भावानामस-न्वात्ततः पृथक्तस्यापि तथालाद्यतिरिक्तमिव पृथगिव पश्य-न्सन्पश्यमानश्राण्डालीमिव नटरज्जुगतचाण्डालीं तत्स्थकृति-मब्राह्मणीमिव मायामविद्यापरपर्यायां न स्पृश्चन्स्पर्शमकुर्वाण एव द्रवदात्मसत्तान्वयाभावे मायातत्कार्ययोर्निर्वाहायोगा-न्मायायां तत्कार्ये चान्वितोपि तथोमिध्यात्वेन ततो द्रत्वस्यापि सन्वाभावाद्द्र इव स्थितो विद्यमानोऽस्ति, इदमपि चतुर्थालक्षणे क्रेयम् ॥ १३ ॥

सत्त्वापत्तेः परीपाकस्य लक्षणमाह ।

औदासीन्येन यः पश्येत्स्वप्तामं जागरे जगत् । सत्त्वापत्तिपरिपाकलक्षणं तदुदाहृतम् ॥ १४ ॥

औदासीन्येनेति । यो विशिष्टः पुरुष औदासीन्येन उदासीनोऽनासक्तस्तस्य भाव औदासीन्यमनासक्तत्वं तेन जा-गरे जागरावस्थायामेव किं पुनः स्वमावस्थायां वक्तच्य-मित्यर्थः, जगित्तपुटीरूपं विश्वं स्वमामं स्वमस्याभेवाभा का-नितर्यस्य तत्त्रथा स्वमोत्थितपुरुषस्य स्मृतिविषयं स्वमजगिद-वेत्पर्थः, पञ्येदवलोकयेत्तदेतदुक्तं सत्त्वापात्तपरीपाकलक्षणं स-त्वापत्तेश्चतुर्थभूमेः परिपाकः स्थैर्येणोत्तरभूमिकासु परिणामयो- ज्यन्त्रं तस्य लक्षणं चिन्हमुदाहृतं कथितं मुनिभिरिति शेषः ॥१४॥ इदानीं सन्तापत्तेरेव लक्षणं स्फुटं वोधियतुमाह ।

अत्र श्लोकः ।

अत्रेति । अत्र चतुर्थीलक्षणवीधने शृङ्गारश्लोकोऽस्ति अ-त्रापि जातित्वादेकवचनं श्लोकाः सन्तीत्यर्थः, तानेव क्रमेणाह ।

> भावः सम्पक्परिज्ञातो ग्रहणेपि मनः कृतम् । आदानमवशिष्टं हि कृत्वाभूषणमात्मनः ॥ १५॥

भाव इति । भाव आशयः सम्यग्यथार्थं परिज्ञातः परीक्षितं उभयोराञ्चय उभाभ्यां ज्ञात इत्यर्थः, आत्मनः शरीरस्य भूषणम- लङ्कारं कृत्वा विधाय ततो यहणेपि परस्परमङ्गीकारोपि मनः संकल्परूपमन्तः करणं कृतं पवर्तितं परं तु कयाचिच्छङ्कया- ऽऽदानं केवलमङ्गीकरणमविश्चष्ठमुर्वरितं यथा, तथा मुमुञ्जबुद्ध्या निद्ध्यासनवत्या भावः सत्ताऽऽत्मन इत्यर्थः, सम्यक् संशय विपर्ययरिहतं यथा तथा परिज्ञातोऽवलोकितस्तत आत्मनो बुद्धेः साधनचतुष्ट्यमेव भूषणमलङ्करणं कृत्वा विध्याय यहणेपि आत्मत्वाङ्गीकारेपि मनः संकल्परूपमन्तः करणं कृतं पेरितं त-थापि आदानं हि आत्मभावाङ्गीकरणमेव केवलमविश्चं केन चित्प्रतिबन्धेनोर्वरितम्, एतच चतुर्थभूमिस्थितपुरुषचुद्धिलक्षणं क्षेत्रम् ॥ १५ ॥

तमेव परीक्षाविषयं भावं विश्वद्यति ।

अहं त्वनूढा तरुणी न कस्यापि परिग्रहः । एनमेव वारिष्यामि पतिं को वा हिसण्यति ॥ १६॥ अहं त्विति।तरुणी तु यौवनापन्नापि अहमनूढा न केनापि विवाहिता विवाहविधिपूर्व नाङ्गीकृताऽस्मि मम मे केनापि पु-

रुपेण सह परिग्रहः परिगृह्यते हस्तोऽस्मिन्निति परिग्रहो विनाहो जातो नेति एनमव मम मनःत्रियं पुरोवर्त्तिनमेव नान्यं पति मम पालनक्षमं पुरुषं वरिष्यामि विधिपूर्वकं परिणेष्यामि अनेन सह परिणयने जाते सति मां मा को वा पुरुषो हसिष्यित हासं करिष्यति विधिपूर्वकं परिणयने जात उपहासाभावेन निःशङ्कं भोगद्युखं स्यादिति भावः, यथा तथा ग्रुमुक्षुबुद्धिराप निश्चिनोति तमेव निश्रयमाह-अहीमित, तरुणी तु यौवनसंपन्ना मोक्षसुखानु-भने क्षमेत्यर्थः, अनुढा न मोहादिभिनेरैः परिग्रीता तैरस्पृष्टेत्यर्थः, अहं मोक्षेच्छ।वती बुद्धिरात्माकारास्मि स्थितवती-अत एव न कस्यापि अहङ्कारादेः परिग्रहः सत्त्वेनाङ्गीकारो मय्यस्तीति शेषः, अतः स्वतः स्थातुमज्ञक्यत्वादेनमेव पुरो दश्यमानमेव पर्ति स्व-चित्म्यखदानेन पालकमात्मानं वरिष्यामि अभिन्नत्वेनाङ्गीकरि-ष्यामि अईब्रह्मास्मीत्येवं महावाक्यविचारलक्षणवेदोक्तविधि-नाऽनुभविष्वामीति भावः, अत्र महावाक्यप्रमाखेनाहंत्रह्मेति स्वस्य ब्रह्माभित्रत्वसाक्षात्करणे मां को वा हसिष्यति न कोपि इसिष्यति विधिपूर्वकं श्रुत्यादिपागण्येन ब्रह्माहंभावेऽङ्गीकृते सति नोपहासास्पदं भवेदिति निश्रयः, सत्त्वापन्नबुद्धिछक्षणमे-बेति भावः॥ १६॥

पुनरिष सत्वापन्नबुद्धिन्नक्षणमेत्राह् । हतः कामी कटाक्षेण कयाचिन्मृगचक्षुषा । व्यसनित्वमवाप्नोति तथायं मुक्तिकान्तया ॥१७॥

हत इति । यथा कामी स्त्रीकामवान्युरुषः कया चिद्ती-वसुन्दर्भा मृगचक्षुषा मृगस्य हरिणस्य चक्षुरिव चक्षुर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तया कान्तया कटाक्षेण नेत्रपान्तेन हतस्ताद्वितः सन्द न्यसनित्वं तत्प्राप्त्यभावेन विद्वलत्वं विरहन्यधावस्वमित्यर्थः, अवामोति यथा यद्वत्तथा तद्वद्यं प्रकृतः सत्त्वापन्नः पुरुषो मुक्तिकान्तया मुक्तिमेक्षि एव कमनीयस्वात्कान्ता तया कयाचिद्निवचनीयया मृग्यते बोध्यते ब्रह्ममुखं येन तन्मृगमेतादशं चश्चर्षद्यावलोकनसाधनभूता दृत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता तया कटाक्षेण कटित आदृणोति ब्रह्ममुखमिति कटं तच तद्धं नेत्रं च तेन इतः प्राप्तः सन्नहं ब्रह्मास्मीति विद्धः सन्निखर्थः, व्यसन्तिः मुक्तिमुखानुभवेऽत्यासक्तत्वमवामोति मामोतीत्यर्थः, इद्मिप सन्त्वापन्नस्यैव लक्षणं क्षेयम् ॥ १०॥

नतु सत्त्वापन्नस्य मुक्तिसुखातुभवेऽसासक्तिः कुतो झेया तत्राह।
गुझङ्गाङ्गध्वींन श्रुत्वा गुझन्कीटो यथा विले ।
ब्रह्मास्मीति तथैवायं भवितुं ब्रह्म गुझति ॥ १८॥
इति श्रीनरहरिक्तते बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
क्रानचतुर्थभूमिकानिर्णयः ॥ ५॥

गुझदिति। यथा यद्दन्कीटः क्रिमिविंसे मृदादिनिर्मिते छिद्रे स्थितः सनगुझद्मिक्किष्वनि गुझन्गुझारवं क्रुवीणो यो मृङ्गी भ्रमरविशेषस्तस्य ध्वनि रवं वहिर्देशाच्छुत्वा श्रवणेनावधार्य स्वयं क्रिमिग्रुझन्गुझारवं कुर्वन्सन्तिष्ठति तथा तद्द्रद्यं प्रकृतः सन्वापन्नः पुरुषः स्वदेहरूपे विस्ने स्थित्वा तद्धहिःस्थितस्य गुरुभ्रमरस्याहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्यल् क्षकं महावाक्यरूपं ध्वनि श्रुत्वा श्रवण।दिना निश्चित्येव ब्रह्म-भितितुं स्वयमि गुरुरूपब्रह्माभिन्नभावं प्राप्तुं ब्रह्मासीत्येवं गुझित वाक्यहत्तिरूपं गुझारवं सर्वदैव करोतीत्यर्थः॥१८॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविराचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानचतुर्थभूमिकानि-र्णयार्थप्रकाशः पश्चमः ॥ ५॥ एवं सबक्षणां सविस्तरां चतुर्थभूमिकां निरूप्येदानीं पश्च-मभूमिकानिर्णयाख्यं द्वाविंकतिश्लोकं प्रकरणं निरूपियतुमाह । अथ पञ्चमी भूमिका ।

अथेति । अथ चतुर्धभूमिकानिक्पणानन्तरं पश्चमी पश्चमी भूमिका निरूप्यत इत्यर्थः । तत्र तावत्सहेतुकां तत्प्राप्तिमाइ । दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसक्तिस्तु पंचमी ।

सुषुतिप्रथमात्रस्था साक्षात्कारनवांकुरा ॥ १ ॥

दशेति। दशाचतुष्ठयाभ्यासाइश्वानां भूमिकानां चतुष्ठयं चतुष्कं तस्याभ्यासः पुनः पुनस्तासु चित्तस्थिरीकरणं तस्माद्हेतास्तुपदेन पूर्वाभ्यो वैलक्षण्यमस्याः सुचितमः, असंसक्तिरसंसक्तिनाम्नी सुषुप्तिमथमावस्था सुषुप्तेर्विद्विम्नद्रारूपायास्तुरीयाख्यायाः प्रथमा शिथिलाख्या वक्ष्यमाणावस्थारूपाऽतः
साक्षात्कारनवाङ्करा साक्षात्कारः प्रत्यक्षानुभवस्तस्य नवस्तत्कालोत्पन्नोऽङ्कर चद्रमो यस्यां सा तथोक्ता पश्चमी पः
श्चमभूमिका लभ्यत इति शेषः, प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तु तु सुणीन रूपण पतिज्ञापूर्वकं तु सुणान्याह ।

साऽपरोक्षा नैव निशा शृणु तस्यास्तु लक्षणम् । प्रथमः स्वचमत्कारः स्वरूपानन्दलक्षणम् ॥ २ ॥

सेति । तस्यास्तु तस्या अपि लक्षणां लक्षणानीत्यर्थः, जातित्वादेकवचनं शृणु अवधारय तान्येवाह सा भूमिरपर्शेक्षा न परोक्षं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ताऽत एव नैव निशा विषयरूपद्वैतप्रकाशाभावेन निशात्वेन निशात्वेपि स्वप्रकाश ब्रह्मापारोक्ष्याक्षेव रात्रिः सा पञ्चमभूमिरित्यर्थः, प्रथमस्वच- मत्कारः प्रथम आद्यः स्वस्यात्मनश्रमत्कारोऽन्तुभवः, इदमपि

लक्षणं पश्चम्या क्षेयं, स्वरूपानन्दलक्षणं स्वेनैव रूप्यते प्रकाव्यत इति स्वरूपो य आनन्दः सुखं तल्लक्ष्यतेऽनेनेति स्वरूपानन्दलक्षणं चिद्वं स्वरूपसुखलक्षकत्वमपि पश्चमभूमेलक्षणमित्यर्थः ॥ २ ॥ छक्षणान्तराण्याह ।

> ब्रह्मत्वसंस्मृतिः सैव सैव जीवत्वविस्मृतिः । तदेवाज्ञानमरणममृतत्वं तदेव हि ॥ ३ ॥

ब्रह्मतसंस्मृतिरिति । सैव पश्चमभृमिकैव ब्रह्मत्वसंस्मृतिः स्वस्य यत्पारमार्थिकं ब्रह्मत्वं तस्य संस्मृतिर्देदस्मरणं पश्चम्या लक्षणं क्षेयं, जीवत्विवस्मृतिः स्वस्मिन्नारोपितं यज्जीवत्वं तस्य विस्मृतिरन्तुसन्धानम्।पि सैव पश्चमीभूमिरेव क्षेया, आरोपितस्य जीवत्वस्य मिथ्यात्वेन तिर्दस्मृतेरिप मिथ्यात्वाद्दिस्मृतिरिविवस्मृतिरिति व्याख्येयं सा पश्चमी भूमिकेसर्थः, तथा तदेव पश्चम्येवा उज्ञानमरणमज्ञानस्य महामोद्दस्य मरणं नाक्षस्तद्वि पश्चम्या ल्रन्थां क्षेयम्, अमृतत्वं मोक्षस्तदेव हि तद्ज्ञानमरणनाः मा प्रसिद्धमेव विवेकिनाम्, एतचापि पश्चमीलक्षणं क्षेयम् ॥ ३ ॥

अन्यद्पि लक्षणमाह ।

आविर्भूता तु सा नैव नाविर्भूतत्वभाक्पुनः । कथं भूयो भ्रमत्येष भ्रान्तिरेव गता यदि ॥ ४॥

आविभूतित । सा साक्षात्काररूपा पश्चम्यवस्था तु सर्वाभ्यो विलक्षणाविभूता पाकव्यं प्राप्ता सती पुनः पश्चाद्यवहारेण व्यवधाने सस्पि नाविभूतत्वभाक्नाविभूतत्वमनाविभूतत्वं भजते तच्छीला नैव भवेदिद्भेव पूर्वाभ्यो वैलक्षण्यरूपं पश्चम्या लक्षणमिति भावः, तदारूदवेलक्षण्यनिरूपणद्वारापि तल्लक्षणमाह भूय इति, एष पचम्यारूदो जातसाक्षात्कारः पुरुषो यदि यदि तस्य भ्रान्तिर्भ्रमो गतैव निष्टतैव यतोऽतः भूयो पुनर्ने भ्रमित भ्रान्तिमान्न भवति, एतदिप पश्चम्या स्क्ष्यां क्रेयम् ॥ ४ ॥

अन्यद्पि लक्षणमाह ।

यथा वर्तुळपाषाणा गिरेः शिखरतश्च्युताः । ध्वंसंत्येव न तिष्ठन्ति विकारास्तद्वदत्त हि ॥ ५ ॥

यथेति । वर्त्तेलपाषाणाः कपित्थादिवद्वर्त्तेलाकाराः पा-षाणा अक्ष्मानो गिरेः पर्वतस्य शिखरतः शृङ्गाच्च्युता अधः षतिताः सन्तः श्वंसन्यवाधोधः पतन्येव न तिष्ठन्ति मध्ये मध्ये स्थिरा न भवन्ति यथा यद्वत्तद्वत्तथा विकारा रागद्वे-षाद्योऽत्र पश्चम्यारूदे पुरुषे च्युता ग्रन्थिभेदेन स्वात्मनो-भिन्नत्वेनान्तःकरणे स्थिता निर्वेलाः सन्तः क्रमेण श्वंसन्त्येव नक्ष्यन्त्येव न तिष्ठन्ति न स्थिरा भवन्ति, एतद्पि पश्चम्या स्रक्षणं क्षेयम् ॥ ५ ॥

नतु स्वस्मारच्युतानामिप विकाराणां कुतो न स्थानं तत्राह । मुनिरर्धकादक्षेण यं विकारमवेक्षते ।

सद्यः पतत्यसौ पृथ्वयां नोत्तिष्ठति यथा पुनः ॥६॥

मुनिरिति । मुनिर्मननशीलो जातसाक्षात्कारोऽर्धक-टाक्षेणेषद्विकेद्दस्या यं मुनिद्दत्तिगोचरं यं यं विकारं का-मादिकं विकारमवेक्षते पश्यति असौ विकारः पृथ्व्यां मथ-यति आत्मानमनेकरूपेणेति पृथ्वी क्षेत्रकाब्दवाच्या बुद्धि-स्तस्यां सद्यस्तत्कालमेव पतित पतितो भवति क्षेत्रे एव स्थितो भवतीत्पर्थः, यथा पुनर्पथा यद्दत्पूर्वमात्मान प्रतीयमान उ-त्थितोऽभूत्तथा पुनर्भूयः स्वात्मसाक्षात्कारानन्तरं नोतिष्ठति नोदितो भवति पारब्धशेषपर्यन्तं प्रतीयमानोपि बुद्धावेव प्रती-यते नात्मनि प्रतीयत इति भावः, तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः

'अप्रवेश्य विदात्मानं पृथवपश्यन्नहङ्कृतिम् । इच्छस्तुं कोटिकस्तूनि नवाधो ग्रन्थिभेदत' इति । गीतायामपि ।

'पञ्यन्युण्वन्सपृश्चन् जिद्यन्तश्चन्यच्छन्स्वपञ्छ्यसित्रि'सादिना, 'गुणागुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते'इसन्तेनोक्तमेतदेव॥६॥ अन्यद्प्याह ।

अविगीते न तुष्येत्तु विगीते न विषीदति । विस्मरत्याखिलं कार्यं रमते स्वात्मनात्मिन ॥ ७ ॥

अतिगीतेनेति । अयं पश्चम्यारूढः पुरुषोऽविगीते वि-गीतं विरुद्धं वचनं छोकिकं शास्त्रीयं वा तन विद्यते यस्मिन्त्राक्ये तस्मिन्तुचरिते सति न तुष्येन्न सन्तुष्टो भवेतु पुनर्वि-गीते केन चिछोकशास्त्रविरुद्धे वचन उचरिते सति न विषी-दित न खिद्यति अखिछं संपूर्ण कार्यमवश्यकर्तव्यं विस्मर्शत नानुसन्धत्ते स्वात्मनान्तःकरणसाक्ष्यभिन्नेनान्तःकरणेनात्मिन ब्रह्माभिन्नकूटस्थे रमते क्रीडिति, इदमपि पश्चमीलक्षणं क्रे-गिमित भावः॥ ७॥

ननु तर्हि अखिलकार्यविस्मरणे स्रात कर्माचरणं विना देहः क्यं वर्तेत तत्राह ।

> भूताविष्ट इवाकस्माद्वर्णाश्रमविधिकमम् । प्रेरितः पूर्वसंस्कारैः करोति न करोत्यपि ॥ < ॥

भूताविष्ट इति । भृताविष्ट इव यथाभूताविष्टो भृतः पिशाच आविष्टः प्रविष्टो यस्मिन्स तथोक्तः स पुरुषोऽकस्माद-

नुसन्धानरहितोपि तत्क्षणमेत्र पूर्वसंस्कारैः पूर्व प्रथमं यानि क्रुतानि कमीणि तेषां ये संस्कारा वासनाविशेषास्तैः क्रुत्वा मेरितो नोदितः सन्वर्णाश्रमविधिकमं वर्णाश्च ब्राह्मणादय आश्रमाश्र ब्रह्मचारिमभृतयस्तेषां विधिर्वेदकृतं मेरणं 'ब्रह्म-चर्यमामरणान्तं द्वादशवार्षिकं वाचरेत्, सन्ध्यामुपासीते'त्यादि-रूपसम्य क्रममाचरणं करोत्यपि कर्तारं विना कर्म निर्वा-द्वायोगात्तत्कृतं कर्म प्रतीयमानमपि न करो।ति भूतावेशेच त-दनुसन्धानाभावाच तत्कर्दकं तत्कर्मेति भावः, तथा तद्वत्पञ्च-म्यारूढो जातनाक्षात्कारः पूर्वसंस्कारः पूर्वमज्ञानावस्थायां कु-तानि यानि स्वस्मिन्पारमार्थिककर्तृत्वनिश्चयेन कृतानि कर्माण तेषां संस्कारा वासनास्तैः कृत्वा पेरितो नोदितः सम्बक-स्मात्पूर्वीपरानुसन्धानरहितस्तत्क्षणमेवेसर्थः, वर्णाश्रमविधिक्रमं स्ववर्णाश्रमोचितवेदपेरणानुकूछं कर्म करोसपि कर्नृत्वं विना कर्मनिर्वाहायोगाचत्कर्दकं कर्म प्रतीयमानमपि न करोति कर्तृत्वस्य बाधितत्वादसङ्ग आत्मिन च तद्योगात्कर्मणो-प्यसत्त्राच तिःमस्तत्कमे च तत्कर्तृत्वं चोभयमाप न सम्भाव्य-मिति भावः, एतद्पि पञ्चमीलक्षणं क्वेयम् ॥ ८ ॥

पुनश्च लक्षणान्तरमाह सार्थेन । यथैव लौकिकज्ञाने प्रमाणं चक्षुरादय: । ब्रह्मज्ञानस्य विषये तथैवोपनिषन्मता ॥ ९ ॥

यथैवेति यथा यद्वछौकिकज्ञाने छोके भवा छौकिका घटादयो दृश्यपदार्थास्तेषां ज्ञानं मतीतिस्तस्मिश्रक्षुरादय-श्रक्ष रूपमकाशसायनं नेत्रगोलकस्थामिन्द्रियं तदादि येषां त्व-गादीनां ता दृत्तीः प्रमाणं प्रमाभूतमेत्रास्ति तथा तद्वद्वस-ज्ञानस्य विषये ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मनो इति भानं राहोः शिर इति वदभेदे भेद्व्यपदेशो ब्रह्मस्वरूपमेव ज्ञानमिति भावः, तस्य विषये तत्सम्बन्ध्यर्थवर्णने तज्ज्ञाने चो-पनिषदुप समीपे निषण्णं स्थितं वाच्यत्वेन छक्ष्यत्वेन च ब्रह्म-स्वरूपभूतं सुखं यस्यां सोपनिषत्तस्वमसीत्यादिवाक्यरूपा तज्जन्यं द्वानं च ममेयत्वे ब्रह्मणः मकाशकं मानं मताऽङ्गी-छता सुनिभिरिति शेषः ॥ ९ ॥

> यत्साक्षित्वारप्रमाणानि तानि कस्तत्र संशयः विधिकिङ्करतां त्यक्त्वा द्यकिञ्चित्करतां गतः । अकिञ्चनत्वमापन्नो न चिन्तयति किञ्च न ॥१०॥

पदिति । तानि छौकिकानि चक्षुरादीनि वैदिकं ब्रह्मणि विषय उपनिषदुपनिषद्वाक्यजातं तज्जन्यं ब्रह्मविषयकं हानं चैतानि स्वतो जडत्वासत्त्वाभ्यां तेषां प्रामाण्याभावाद्यत्सानित्वाद्यस्य पञ्चम्पारूढस्य ब्रह्माभिन्नत्वसाक्षात्कारवतो ब्रह्मकृपत्वाचस्य पञ्चम्पारूढस्य ब्रह्माभिन्नत्वसाक्षात्कारवतो ब्रह्मकृपत्वाचस्यैव साक्षित्वात्प्रकाश्यत्वेन प्रमाणानि प्रमेयपकाश्चन्कानि भवन्ति आत्मचैतन्यकृतमेव प्रामाण्यन्तेषु न स्वत इति भावः, तत्रान्यप्रमाणनिरपेक्षतया स्वतः प्रमाणभूत आत्मस्वरूपे पञ्चम्पारूढपुरुषे संशयः संदेहः कः कि रूपो न कोपीसर्थः, इदं निःसंशयत्वमपि पञ्चमीलक्षणं श्चेयम्, अन्यद्प्याह विधिकिङ्करतामिति, अयं पञ्चम्यारूढो विधिकिङ्करतां विधेवेद्राशायाः कि-ङ्करो दासस्तस्य भावस्तत्ता तां त्यक्काऽनाहत्याऽिकञ्चित्करतां न किञ्चित्करोतीत्यिकञ्चित्करस्तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः, तत्र हेतुमाहािकञ्चनत्वामिति, आकचनत्वं 'नेह नानास्ति किञ्चन्याति श्वत्या निषेधितं यत्किञ्चनपदवाच्यं देतं यत्र तदकिञ्चनं तेन सर्वद्वैतिचिधाविधितया लक्षितं ब्रह्म ग्राह्मं तस्य भावस्तत्त्व ब्रह्म

त्वमापन्नः प्राप्तः किञ्चन द्वैतं तन्निषेधं वा किमपि न चिन्तयति न स्मरति, इदमपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १०॥ अन्यचापि तदाह ।

> संलग्ने प्यातपे भानोर्हिमाचलशिलेव यः । बहिरन्तश्च संपूर्णः शीतलत्वं न मुझति ॥ ११॥

संख्येपीति । हिमाचलिशलेत यथा हिमन्तुषारस्तस्या-चलः पर्वतो हिमनान् गिरिस्तस्य शिला दृहत्याषाणो हिमपा-षाण इत्यर्थः, सा भानोः सूर्यस्यातप उच्णे संल्योप स्पृष्टे सत्यपि बहिन्हिद्देशेऽन्तश्च गर्भे संपूर्ण न्याप्तं शीतलत्वं शैत्यं न मुश्चीत न सर्जात तथा यः पश्चम्यारूढः पुरुषः स सूर्य इव तापकोहङ्कारस्तस्य भातत्वाद्भानुरासमंताचापयतीत्यातपो दुःखं तिस्मन् संल्योप स्वस्मिन् प्रतीते सत्यपि बहिर्देश्यकोटा-बन्तश्च द्रष्टृकोटौ संपूर्ण परिपूर्णशीतलत्त्वं दुःखरहितसुखमान्नत्वं न मुश्चित न त्यजति, एतचापि पश्चमीलक्षणं क्षेयम् ॥ ११ ॥

अन्यद्पि लक्षग्रमाह ।

स्फटिकः स्फटिकत्वज्ञः सिललं सिललत्वित् । गगनं गगनत्वज्ञं यदि स्यात्सा दशा चितः॥१२॥

स्फटिकइति । स्फटिकः स्फटिकाइमा स्फटिकत्वज्ञः स्व-दिमन्स्फटिकत्वं निर्मलत्वं रागाद्यस्पृष्टत्वं तज्जानातीति स त-थोक्तो यदि यहिं स्याद्भवेत्तथा सलिलं जलं सलिलत्ववित्त्व-दिमन्यत्सलिलत्वं नैल्याम्पृष्टत्वं तरङ्गादिविकारोद्धवेषि निर्वि-कारक्षात्वं च तद्वेतीति तत्तथोक्तं यदि यहिं स्याद्भवेत्तथा ग-गनमाकाशं गगनत्वज्ञं स्वस्मिन्यद्गगनत्वं नीलिमाकटाहाद्याका- रैरस्पृष्टत्वं तज्जानातीति तत्तथोक्तं पदि यहिं स्पाद्भवेत्तिहं साद्भितावस्था चितः पश्चम्यारूढस्य पुरुषस्य चेतनाया क्षेया, अभूतोषमया निरूपमत्वं द्योतितं पश्चम्यारूढपुरुषचेतनायाः। एतद्पि पश्चम्या रूपग्रुक्तम् ॥ १२ ॥

नतु तर्हि नानाविधसुखदुः खेषु सत्स्र कथं मोहो न स्वा-त्पश्चम्यारूदस्येसाशङ्का तस्मिन्मोहाभावं दृष्टान्तेन सम्भावयाति।

बुधो यथा न मुद्येत नानारङ्गगृहेष्वि ।

तथा मुह्यति नात्मायं नानारङ्गगृहेष्विप ॥ १३ ॥

बुध इति । बुधश्चद्धरः पुरुषो नानारङ्गग्रेहेष्विप नानाऽ-नेकिवधा ये रङ्गा रञ्जकद्रव्याणि येषु तथाविधेषु ग्रेहेषु गेहेषु द्र्षणादिभिर्भागांदिविस्मारकेषु वसन्निप न मुद्यति मोहं न मामोति यथा तथा तद्भदयं पञ्चम्यारूढो यत आत्मे-व परिपूर्णः पुरुषोऽतो नानारङ्गग्रेहेष्वीप नानाऽनेकिवधा रङ्गा रज्जका अतिग्रहापरपर्याया विषयास्त्रिपुक्तेषु ग्रेहेषु ग्र-ह्यान्ते विषया यस्तिषु इन्द्रियेषु व्यवहारदृष्ट्या वर्तमानोपि न मुद्यति तत्ससन्त्रानश्चयेन स्वात्मानं न विस्मरित, इदमपि प-ञ्चम्या लक्षणं ह्रेयम् ॥ १३ ॥

. ननु तर्हि वहिर्मुखजनसङ्गं त्यक्त्वा पश्चम्यारुढ आत्मानु-सन्धानानुक्लेषु तत्त्वावित्सु गुहादौ वा वसेदित्याशङ्क्येकान्तवासे। विद्वत्सु वासो मृढजनवासश्च सम एव तस्येति सदृष्टान्तमाह।

योगी क्रीडित निद्राति हसत्यिप वदत्यिप । बहिर्मुखैरिप जनैः पिशाचैरिव शंकरः ॥ १४॥

योगीति । योगी जीवब्रह्मैक्यज्ञानवान् पश्चम्यारूढः पुरुषो बहिर्मुखैरपि वहिर्मुखा मृढास्तैः सहापि शब्दाद्विद्वाद्विरपि जनैः पुरुषेः सह कीडित रमते कदाचि बिद्राति तरेन सह निद्रासुलमपि अनुभवति तथा हसत्यिप तैः सह हास्यादिकं करोति तथा बदत्यिप तैः साकं भाषणमिष करोति एताहशव्यवहारे तेन कृतेपि तस्य योगित्वं न नश्यतीति भावः। तत्र हृष्टान्तः, पिशाचै-रिवेति, शङ्करः सकलजगदानन्दकरः शिवो यथा पिशाचै-भूतपेतादिभिः सह कीडादिकं कुर्वन्निप जगदानन्दकरस्वभा-वान्न चयवति तद्वदित्यर्थः॥ १४॥

नतु पश्चम्यारूढे किं सुलमस्ति येन ब्रह्मेन्द्रादिपद्पापक-कर्मत्यागेन तत्रैवासक्तो भवेत्तत्राह ।

न प्राप्तपरमार्थस्य तुलामहीति वासवः।

वासवस्तत्पदाकांक्षी न स वासवताप्रियः ॥ १५ ॥

नित । वासव इन्द्र उपलक्षणमेतद्वसादीनामीप प्राप्तप्तरमाधिस्य प्राप्तो लब्धः परमोतिश्रेष्ठीर्थस्तन्तं येन स तथोक्तो जातमाक्षात्कार इत्यर्थः, तस्य तुलां तुलनां नाहित योग्यो न भवति कुत इसत आह वासव इति, वासव इन्द्रस्तत्पद्दाकाङ्की तस्य पश्चम्याकृदस्य पदं पश्चमीश्रूमिकास्थितिकृपं तस्याऽऽकाङ्कि च्लावानस्तीति शेषः, स जातमाक्षात्कारः पश्चम्याकृदः पुरुषो वासवताप्रियः वासवो इन्द्रस्तस्य भावस्तत्तेनद्रपद-मित्यर्थः, उपलक्षयामेतद्रसादिपदानां सा प्रिया यस्य स तथोक्तो न भवति ब्रह्मादिपदानां सा प्रिया यस्य स तथोक्तो न भवति ब्रह्मादिपदानां सा प्रिया यस्य स तथाको न भवति व्रह्मादिपदानां सा प्रस्ते स्वर्णे स्वर्ये स्वर्णे स्वर्णे स्वर्णे स्वर्णे स्वर्ण

ननु ज्ञानिनां पारब्धशेषे देहधारणस्य प्रतीयमानत्वात्कथं देहराहिसं तिस्मिश्र सति कर्मफल्लेच्छाभावेन कर्मण्यपदतौ तां विना देहनिर्वाहः कथं स्यादित्याशङ्का दृष्टान्तेन तत्सम्भावयित। वन्हिपकं व्यथा मांसं पूर्ववित्रथतमस्थिषु । संसक्तमप्यसंसक्तं स्वशरीरे तथा मुनिः ॥ १६॥

विद्यपक्षिति। बिह्मपकं विहरियस्तिस्मिन्पकं पाचित्तं सन्मांसं पिशितं पथा यद्भद्ध्यपु अस्थिनि तत्सन्धौ च पूर्व-वद्यकावस्थायामिव स्थितं वर्तमानमिप न स्थितं नैव निष्ठति कुत इत्यत आह संसक्तिमिति, तन्मांसं संसक्तमिप अस्थितं छय-मिप हत्यमानत्वादसंसक्तं न संसक्तं नैव संख्यं दृद्धादि-पिरणामस्यादृत्यमानत्वात्त्या तद्भुनिर्जातसाक्षात्कारवान्पञ्च-म्याल्ढः स्वश्वरीरे स्वस्यात्मनः शरीरं देहस्तिस्मनासक्तोपि देहाभिमानाभावे देहचलनाद्ययोगादासक्त इत प्रतीयमानोपि नासक्तो वाधितत्वेनाहङ्कारादेरासक्तो न भवति पूर्ववद-विद्यावस्थायामित लोकवद्यापियमायात्वात्स्वश्वरीरे स्थितोषि विद्यमानोपि तद्दष्ट्या वाधितत्वाच स्थितो नैव विद्यमानः, इद्मिप पञ्चपीलक्षणं क्षेयम् ॥ १६ ॥

उक्तपश्चमीलक्षणानुभवायैव शृङ्गारश्लोकैस्तु तल्लक्षणं नि-रूपयितुं पतिजानीते तत्रेति ।

तत्र श्लोकाः।

तत्र पञ्चमीलक्षणकोधने स्होकाः सन्ति । तानेकोदाहरति । इयं पराङ्मुखीभूय पतिं प्रत्यगवेक्षते ।

प्रेमप्रसन्नया दृष्ट्या ह्यस्या यौवनमागतम् ॥१७॥ इयमिति । इयं पुरोदृश्यमाना काचिन्नायिका पराङ्यु-खीभ्य पतिसन्मुखं पृष्ठं कृत्वा प्रेमप्रसन्नया प्रेम्णो स्नेहेन पर-सन्ना मुदिता तथा दृष्ट्या नेत्रेण पति स्वभक्तीरं प्रत्यक्पृष्टतो यथा तथाऽवेक्षते पश्यति अतोऽनेनैव स्वक्षणेनास्याः पुरोव-र्तिन्या नायिकाया यौवनं तारूण्यं पत्या सह भोगक्षमं वय इसर्थः, आगतमारूढीमित लक्ष्यते यथा तथेदमिष मकृते योज्यं तद्यथा, इयं पश्चम्यारूढबुद्धिरियं मकृता पति पाति रक्षतीति पतिरात्मा स्वसत्सुखदानेन बुद्धिपालक इत्यर्थः, तं पराङ्मु-खीसूयाइङ्कारादिवारीरान्तेषु सन्मुखत्वेन व्यवहारावस्थाया-मात्मानं पृष्ठतः कृत्वापि प्रेममसनया दृष्ट्या प्रमणा निरितं क्ष-यस्त्रोहेनात्मविषयकस्त्रोहेनेत्यर्थः, मसन्ना रागादिहीनत्वेन नि-मेला तया दृष्ट्या दृश्यत आत्माऽनया सा दृष्टिः मत्यगात्मांव-पयान्तःकरणदृत्तिस्तया पाति स्विमित पतिरात्मा तं प्रत्यग-न्तर्मुखं यथा तथाऽवेक्षतेऽवलोकयित यदा तदेसध्याहार्थं यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्समये हि प्रसिद्धमस्या विवेकिनां दृश्यमानाया अहं ब्रह्मास्मीत्याकारप्रमाद्यत्तेर्योवनं स्वात्मसु-खानुभवसामर्थ्यवत्स्वकृपमागतं प्राप्तमिति क्षेयं, यद्वा स्वात्मना सह मिश्रणामिश्रणेनात्मानुसन्धानपूर्वकव्यवहारक्षमत्वं मान्नाम-स्यर्थः, युमिश्रणामिश्रणार्थकथातुप्रकृतिकत्वादिति भावः ॥१०॥

अन्यच छक्षणान्तरमपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोक्तयाह । न खेलति वयस्याभिः शिथिला रृहकर्मणि । रहः पश्यति चिन्हानि प्राप्ता प्राणपतेः सुखम् ॥१८॥

मेति। यदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्काल इयं नायिका व-यस्याभिः क्रीडासहायाभिः समानवयस्काभिः कन्याभिः सह न खेलित न क्रीडित तथा गृहक्मिणि गृहस्य मन्दिरस्य कर्मे लेप-नसंमार्जनादिकं तस्मिञ्च्लिथला मन्दा भवति तथा रह ए-कान्ते चिन्हानि यौवनलक्षणानि स्तनादीनि भोगजन्यानि नख-रादीनि वा पञ्चति अवलोकयति तदा तस्मिन्काले प्राणपतेः पत्युः सकाशातसुखं शर्म माप्ता लब्धवतीति क्रायते, एवं पञ्च-म्यारूढमताविष योज्यं तथाहि, इयं पञ्चम्यारूढा बुद्धियदा य-

स्मिन्काले वयस्याभिरात्मक्रीडासहायाभिः ज्ञान्तिहान्त्या-दिभिः समानदीत्तक्पसखीभिः सह प्रयोजनिमद्भौ ताभिः सह-क्रीडाया निष्फलत्बाच खेलति न क्रीडांत तथा ग्रहकर्मणि ग्र-ह्यते स्वात्मतयाङ्गीकियत इति यृहं शरीरं तस्य कर्म स्वस्वर्णा-श्रमांवहित किया वैदिकं छो किकं च भोजनादिकं तस्मि इन्छ-थिछ।हङ्कारस्य वाधितत्वान्मन्दं मन्दं प्रवर्त्तमाना भवति ब्रह-कर्मणीति पाठे ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां कर्माणि अवणादी वि तेषु जातित्वादेकवचनं शिथिला 'नान्योतोस्ति द्र्षेटे'स्यादि श्रुत्या ऽऽत्मनः पृथक्कस्य द्रष्टृत्वादिषु बाधितत्वादनादरवतीसर्थः। नाथिका पक्षे तु ग्रहोति पाठे ग्रहाणामिन्द्रियाणां यत्कम वचना-दानादि कर्मेन्द्रियाणां अन्यवात्तात्रिवणादि ज्ञानेन्द्रियाणां तस्मि-व्चिछिष्ठा पतिसंभोगसुखानुसन्धाने सक्ततया मन्दादरेखर्थः, तया रह एकान्ते स्थित्वेति शेषः, चिन्हानि स्वात्मनि स्थैर्थास्थैर्य-न्युनत्वाधिकत्वादिलक्षणानि स्वात्मनो वा लक्षणानि सचिदान-न्दाबीनि पश्याति साक्षाद्नुभवति तदा तिसन्काले पाणपतेः माणस्य बुद्धेर्जीवनस्य पतिः पालक आत्मा तस्य सुखमानन्दं माप्ता लब्धेति ज्ञेया, एतदपि पश्चम्या लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

ननु शारीरः 'सन्न्यासादिवेषः सन्यासयोगादि'त्यादिश्व-तिषु श्रूयते तत्कुतस्तन्तर्भण्यनादरो ज्ञानिबुद्धेरित्याशङ्क्याह । न वेषो विहितः कश्चित्र वा वचनचातुरी ।

किन्तु प्रेमातिसातत्माह्यालया लालितो हिरः ॥१९॥ न वेष इति । बालया राधया कश्चित्कोपि वेषः शृह्वारो न विहितो हरिप्रीत्यर्थं न धृतस्तथा वचनचातुरी वचनानां वा-क्यानां चातुरी कुशलता न विहिता न कृतित्यर्थः, किन्तु किं तर्हि कृतमित्याशङ्कायामाह प्रेमेति, प्रेमातिसात्तत्यात्भेमणः स्तेह- स्यातिसातसं नैरन्तर्प सन्ततपवाहवत्त्वं तस्मादेव केवलं तथा राभया हरिभेक्तदुः खहरणशीलः श्रीकृष्णो लालितः श्रीहितो वशीकृत इत्यर्थः, अतः शरीरवेषेण पाण्डित्येन वा न भगवान्व-श्रीभवित किन्तु पेम्णैव केवलं वशः स्यादिति भावः, पक्रतेपीदं-थोज्यं तद्यथा, बाल्या बालः केशस्तद्दतिस्कृष्मया 'दृश्यते त्व-स्वप्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदिशिभारे'ति श्रुतः पश्चम्यारूढ-खुद्ध्या वेषः संन्यासादिः कश्चित्कोषि न विहित आत्मसाक्षा-त्काराय न धृतस्तथा वचनचातुरी वचनानां वाक्यानां चातुरी पाण्डिसं न वा नैव कृता किन्तु किं तिर्हं कृतिमत्येपक्षायास्त्रह प्रेमेति, प्रेमातिसातत्यात्येम्णः निरतिशयस्त्रहस्यातिसातत्यं निर-तरप्रवाहस्तस्मादेव कारणात्केवलं तया बुद्ध्या हरिहरित सर्व द्वैतिमिति हरिरात्मा लालितो वशीकृतोऽतो नाश्चमवेष-पाण्डिसादिकमात्मक्काने हेतुरिति भावः ॥ १९॥

अत एवालङ्कारादीनां स्वरूपपाप्त्यभावे वैय्यर्थ्यमेवेत्याह ।

नालङ्कृता नो कुलीना न विदग्धा न सुन्दरी । यस्यां तु रमते स्वामी सा सौभाग्यवती वधूः॥२०॥

नीत । वधः स्त्री 'वधूर्णाया स्तुषा स्रीचे'त्यनेकार्थः, अल-ङ्कृता भूषणेर्भूषितापि पत्या सह रमणाभावात्र सौभाग्यवती सौभाग्यं पातभोगपुत्रादिजन्यं सुखं विद्यते यस्यां सा ताहशी नैव भवति अलङ्कृतायामपि विधवायां व्यभिचारेण पुरुष-भोगजन्यसुखं सत्याप पुत्रजन्यसुखाभावात्र सौभाग्यवस्वं व्य-भिचाररहितायाश्च तस्यासुभयाभावात्तदभावः प्रसिद्ध एक सधवायां चालङ्कृतायां सत्यामपि पत्युः पेमाभावेन तत्र त-द्रमणाभावात्र सौभाग्यवस्वसुभयत्रोभयप्रेमाभावे च परस्पर-

भोगेनापि तदभानः प्रसिद्ध एव, अतः स्वामी तु पतिरेव यस्यां भार्यायां तत्त्रेम्णा वशीकृतः सत्रमते क्रीडति सा सौभाग्यवती सौभाग्यं पतिपुत्रादिजन्यं सुखं विद्यते यस्यां सा तादृश्य-स्तीित क्षेया, तथा कुलीना सत्कुलभवा श्रेष्ठकुलोद्भवेत्यर्थः, न सौभाग्यवती न सौभाग्यसम्पन्ना भवति तथा सुन्दरी सुद्धपा वधूः स्त्री न सौभाग्यवती नैव सौभाग्यसंपन्ना भवात तथा विद्रश्यो चतुरी स्त्री न सौभाग्यवती भवति यस्यां त्विति व्याख्यातं तत्सर्वत्रैव योज्यं, तम्मादलङ्कारकुलवैदम्ध्यसुन्दरत्वादयो गुणा न सौभाग्ये हेतवो भवन्ति किन्तु वियस्नेहेन स्वस्मिस्तद्रमणमेव सौभाग्यकारणांमति भावः, एवं प्रकृतेपि योज्यं तद्यथा, वधयति बन्धयतीति वधूर्वीदः सालङ्कृता गृङ्गारादिरसज्ञानवती संन्यासादिवेषपूर्वे शान्त्यादिद्यत्तिभिर्वा भूषितापि न सौ-भाग्यवती सु शोभनं भगमेश्वर्यादिषद्वं तद्विद्यते यस्यां सा त-थोक्ता पडैश्वर्यवती मुक्ता न नैव भवति लोके तद्वस्वीप तद्वस्वा-भावदर्शनात्तथा वधूर्बुद्धिः कुलीना कौ क्षेत्रे लीना नष्टा क्षेत्रा-कारत्वाच्छेत्यर्थः, यद्वा श्रष्टकुळजत्वाभिमानवती न सौभाग्य-वती सौभाग्यसम्पन्ना मुक्तत्वेन षडैश्वर्यवती न भवतीत्यर्थः, विद्ग्धा लौकिकपाण्डिसादिगुणवत्याप वधूर्बुद्धिर्न सौभाग्यवतीति पूर्ववत्तथा सुन्दरी निर्मळत्वेन सुन्दरत्वाभिमानेन वा युक्तापि वधूर्बुद्धिर्न सौभाग्यवती भवति तहि का सौभाः ग्यवतीत्यपेक्षायामाह यस्यां त्विति स्वामी बुद्धिपालकः सम्ब-दानन्ददानेन बुद्धिसाक्षी कूटस्थस्तुपदेन बुद्धेर्विलक्षणत्वमा-त्मनः सुचितं, यस्यां बुद्धितो वैलक्षण्येन निरतिशयस्त्रहवत्यां बुद्धौ रमते सहजद्यसक्षेणाविभेवात सा वधूारसावतेनीयं वा-क्यभेदात्सा वथयति हिंसति सर्वे द्वैतिमिति वधूर्वेद्धिरद्वैतात्मा-

कारा मितः सौमाग्यवती षहुणैश्वर्यवती सुक्ता निसन्तिमती-सर्थः, भवति तस्मादात्मसुखाविभीवाभावेऽलङ्कारादिकं सर्वे व्यर्थमेवेति भावः॥ २०॥

स्वरूपमुखानुभवं विना स्वरूपज्ञानाभावे दृष्टान्तमाह । यस्मिन्देशे सिता नास्ति तद्देश्यो वेत्ति किं सिताम्। स एव वेद माधुर्य येनैवास्वादिता सिता॥ २१॥

यस्मित्रिति । यस्मिन्देशे यत्र जनपदे सिता खण्डं नास्ति न-विद्यते तदेश्यस्तिस्मिन्देशे भवः पुरुषः सितां खण्डं वेत्ति किं जा-नाति किं नैव जानातीत्पर्थः, तिर्हं को जानाति तमाह स ए-वेति, येनैव पुरुषेण सिता खण्डमास्वादिता भक्षिता स एव ख-ण्डास्वादक एव नान्यो माधुर्य मधुरतां वेद जानाति यथा तथा-स्मसुखाननुभवी नात्मसुखं वेत्ति तद्नुभव्येवात्मसाक्षात्कार-वानिति भावः ॥ २१॥

पुनश्च पञ्चम्याद्ध्वक्षणमाह।

तृष्णां त्रिहाय तुच्छेभ्यो मुनिनिःशल्यतां गतः । स्वरसायनतृप्तात्मा दिनानुदिनमेधते ॥ २२ ॥

तृष्णामिति । मुनिर्मनननान्पश्चम्यारूढः पुरुषस्तुच्छेभ्य-स्तुच्छ।न्विषयान्भोक्तं या तृष्णेइच्छा तां विहाय परित्यज्य निः-श्वारयतामन्तर्वासनाः शरयमिव दुःखहेतुत्वाच्छर्यं तिश्वर्गतं यस्मा-त्सिनःशरयस्त्रस्य भावस्तत्ता ताङ्गतः माप्तः सन्स्वरसायनतृष्ता-त्मा स्वमात्मरूपं रसानां मानुषानन्दादिहिरण्यगर्भानन्दान्तानां सुलानामयनं स्थानं छपाधारं वा सनत्कुमारेण नारदायोक्तं छान्दोग्ये 'यो वै भूमा तत्सुखिमि'ति श्रुत्या भूमाश्चद्वाच्यमा-त्मसुखं तेन तृष्तः सुलित आत्माऽन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः सन् दिनातुदिनं पूर्वपूर्वदिनादुत्तरोत्तरदिन इसर्थः, इदं चोपल-क्षणं छत्रक्षणादेरित्यर्थः, एघते वर्षते । इदमीप पश्चम्यारूढल-क्षणं क्षेत्रम् ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविराचितायां वोधसारार्थदीती भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानपञ्चमभूमिकानि-णेयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

एवं पञ्चमश्रामिकां सलक्षणां सविस्तरां निरूप्येदानी नव-श्लोकां पर्षी भूमिकां निर्णेतुमाह ।

अथ पर्छ। भूमिका ।

अथेति । अध पश्चमभूमिकानिरूपणानन्तरं पष्टी पष्टी भूः मिका निरूप्यते इति शेषः, सहेतुकं तज्जन्माह ।

> भूमिकापञ्चकाभ्यासात्पदार्थाऽभाविनी भवेत् । षष्ठी घनसुषुप्तिः स्यान्महादीक्षेति सा भवेत् ॥१॥

भूमिकेति । भूमिकापञ्चकाभ्यासाद्भृमिकानामुक्तलक्षणानां पञ्चकं तस्याभ्यासस्तत्र तत्र चेतसः स्थिरीकरणं तस्मादेतोः षष्टी भूमिका पदार्थाभाविनी पदानि नामानि अर्था
रूपाणि तेषामभावो विद्यते यस्यां सा तथोक्ता नामरूपपारमार्थिकास्फुरणवतीत्यर्थः, भवेत्स्यात्तस्या नामान्तरैः सहोत्पत्तिं
निरूपपति सार्थेन घनेति, सा सेवेत्यर्थः, घनसुपुत्रिर्धना पदार्थाम्फुरणेन निविडा सुपुत्रिनिद्रानाम्त्री स्याद्भवेत्तथा सा सेव
पष्टी भूमिका महादीक्षा महती दीक्षाऽक्षत्विनरासेन क्षानित्वसंस्काररूपा यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्त्री सा स्याद्भवेत ॥ १ ॥

महानिद्रेति सा प्रोक्ता यस्यामानन्दवृ्णिता ।

पदार्थविस्मृतिः सैव प्रोक्ता परिणतिश्च सा ॥२॥

महानिद्रेति । सा पष्टी भृमिका महानिद्रेति, पश्चम्याः शिथिळनिद्रात्वापेक्षया महती गाढात्यन्तिविषयाऽस्फूर्या सुषुप्ति- महानिद्रेति नाम्नी मोक्ता कथिता प्रन्थान्तर इति शेषः, तथा षस्यां षष्टभृमिकायामानन्दघूणिताऽऽनन्दस्य सुखस्य घूणिता व्याप्तिरस्ति आनन्दमात्रस्फूर्त्या सर्वदुःखास्फूर्तिस्तस्यां भवती- स्पर्थः, । तथा सैव षष्टभूमिकैव पदार्थविस्मृतिः पदानि नामानि अर्था रूपाणि तेषां विस्मृतिरभानं यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्नी भवेत्सा च षष्टी भूमिकैव परिणतिरात्मिन परिणामात्परितिनाम्नी मोक्ता कथिता सुनिभिरिति शेषः ॥ २ ॥

तल्लक्षणानि वक्तुमाह ।

तह्यक्षणानि ।

तदिति । तळ्क्षणानि तस्याः षष्ठभूमिकाया लक्षणानि चिद्वानि उच्यन्ते इति शेषः, तान्येवाह सप्तभिः।

> नरवाहनसंरूढाः सुप्ता एव यथा नृपाः । चलन्ति तद्दत्स्वानन्दे सुप्त एव चलसमौ ॥ ३ ॥

नरेति । सुप्ता एवं निदिता एव नरवाहबसंख्ढा नरेक्छते प्राप्यते देशान्तर इति नरवाहनं शिविकादिकं तिस्तिन्संख्ढा आ-द्वा तृपा राजानो यथा चल्लित गच्छन्ति अगच्छति राहि यथा गमनं व्यविह्यते तद्वत्तथाऽसौ षष्ठशास्त्वः पुरुषः स्वा-नन्दे भूमानन्दे स्थित्वा पपश्चे सुप्तः सिन्नद्रित एव नराद्यभिषे शरीरे स्थितः सन्नहङ्कारादिभिः कृत्वा चल्रतीत्युपलक्षणं व्या-पृणोतीसर्थः, इदं च षष्ठ्याद्वलक्षणं क्षेयम् ॥ ३ ॥

अन्यद्धि लक्षग्रमाह ।

ध्यानाध्वरिवधौ यस्य पशवश्चक्षुरादयः। स्वयमेत्रोपतिष्ठन्ति रन्तिदेवमखे यथा॥ ४॥

ध्यानित । यथा यद्दान्तदेवमस्ते रान्तदेवस्य राज्ञो मस्ते पश्च अज्ञाः स्वयमेवोपित्थताः, एतच पुराणेषु प्रसिद्ध् । रिन्तदेवनामा राजेक्ष्वाकुवंशोद्धवः कश्चिद्दयाशीलस्तं चर्षयो य- क्रियांजियतुं पद्यास्तेन च तन्नाङ्गीकृतं हिंसाभयात्तदा ब्राह्म- ग्रीस्त्व हिंसा न स्याद्यथा तथा कुर्म इति प्रतिज्ञाय ततो ब्रान्सणेः स्वयमेव पश्चवः पश्चवधार्यमभिमन्त्रिते वास्ते स्वस्विशि यथा च्छेत्स्यन्ति तथाभिमन्त्रितास्तेश्च ततः स्वयमेव स्वस्विशि गांसि च्छित्वा तत्तदेवताभ्यः स्वस्वश्चरीराण्यांपतानीति तथा यस्य षष्ट्याकृदस्य पुरुषस्य ध्यानाश्वरविधौ ध्यानमात्मचिन्तनं तदेवाश्वरो यज्ञस्तस्य विधिविधानं क्रिया तिस्मश्चस्य स्वस्वते श्वते विद्यान्ति तथा विद्यान्ति स्वस्तस्य विधिविधानं क्रिया तिस्मश्चस्य स्वश्चरेत्रयो व्यवस्य प्रवाद्यश्च क्रिया तदादि येषां ते पश्चते विद्यानिष्ठिन्ति स्वस्वदेवतास्य दिगादिषु लीना भवन्तीसर्थः, 'ग्ताः कलाः पश्चद्य प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्य' इति श्चतेः, इदमीप पष्ठी लक्षणं क्षेयस् ॥ ४॥

अन्यदप्याह ।

पूर्णे बोधे समुत्पन्ने मनोबुद्धीन्द्रियादयः । अपूणाः पूर्णतां यान्ति का वाच्याः तस्य पूर्णता ॥५॥ पूर्णे इति । मनोबुद्धीन्द्रियादयो मनश्च संग्रयात्मिकान्तः-

पूण इति । मनाबुद्धान्द्रयादया मनश्च सरायात्मकान्तः करणाद्यक्तिरूपं बुद्धिश्च निश्चयात्मिकान्तः करणाद्यक्तिरूपा—इन्द्रि-याणि श्रोत्रादीनि शब्दादिज्ञानकरणानि कर्णादिगोलकस्थानि तानि आदीनि येषां देहादीनां ते सर्वे प्याविद्यकत्वात्स्वतो- ऽपूर्णी अपि पूर्णतां विद्ययाऽविद्यानाशे सित तेषामप्यात्मत्वात्पूर्णतामानन्दरूपत्वेनान्यसुखिनरपेक्षतां यान्ति प्राप्तुवन्ति
किमन्सतीसतआह पूर्ण इति, पूर्ण आनन्द्यनत्वेन परिपूर्णे
बोधे ज्ञाने समुत्पन्ने सम्यक्संशयविपर्ययरिहतत्वेनोत्पन्न उदिते
सित तिर्हें तदा तस्य सर्वदा परिपूर्णस्यात्मत्वात्षष्ठ्यारूढस्य
धुरुषस्य पूर्णे बोधे सम्रत्पन्ने सित पूर्णताऽऽनन्दयनान्यसुखिनरपेक्षता का वाच्या किंकथनीया, इदं च षष्ठ्यारूढस्थां ज्ञेयम्॥६॥

पुनरन्यछक्षणमाह।

तत्सर्वममृतं तस्य यत्खादति पिवत्यपि । यत तिष्ठति सा काशी स जपो यत्प्रजल्पति ॥ ६॥

तदिति । स वष्ट्यारूढः पुरुषः यदक्षादिकं खादिति भक्षात यदिष जलादिकं पिवति प्राक्षाति तद्धक्ष्यं पेयं च सर्वमिप सकलमिप तस्य वष्ट्यारूढस्य ज्ञानिन इत्यर्थः, 'यदश्चाति
तबस्य इतिरि'ति श्रुसा ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञे भक्ष्यस्यैव इविष्ट्रपतिपादनात्तस्य च यज्ञशिष्टत्वेन यज्ञशिष्टासृतश्चल इति भगवता
गीतायामसृतत्वप्रतिपादनााचासृतं भवति असृतस्य च भोजनेनासृतत्वप्राप्तिप्रसिद्धेर्ज्ञानिनश्च वाधितत्वेन खानपानपोरात्मदष्ट्यावलोकितयोभोक्तरप्यात्मत्वान्मरणश्चन्यत्वेनासृतत्वं भक्ष्यस्य
तद्भोजनेनामरत्वपप्यात्मनः प्रसिद्धमेवति भावः, नतु च तस्य
सर्वेषामित्र मुक्तयर्थं काश्यां गमनं विहितमेवातस्तत्कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्याह यत्रेति, स पष्टचारूढो यत्र यिन्सन्स्थाने तिष्ठति वसति सा तदेव स्थानं काशी वाराणसी जायत इति शेषः, तस्य
पष्टचारूढस्य ज्ञानित्वेन 'ब्रह्मांबद्घसेव भवती'ति श्रुतेः, 'क्षेत्रज्ञं
चापि मां विद्धीति स्मृतेथ, क्षेत्रज्ञस्य तत्साक्षिणश्चेकत्वप्रतिपादनाच साक्षित्रह्मणोरेकत्वस्य सिद्धान्तितत्वादीश्वरत्वं तद्वास-

स्वेन तत्सङ्गेन चान्येषामि ज्ञानपाप्त्या मुक्तिहेतुत्वाज्ज्ञानिवा-सस्थानस्य काशीत्विमिति भावः, तथा स पष्ट्याखढो पङ्घोिककं वैदिकं वा प्रजल्पति सहजं भाषते स तत्सर्वमिष वचनजातं जपो भवति जपस्यान्तः करणशुद्ध्या ज्ञानप्रदत्वमां सद्धेर्जा-निभाषणस्यापि सर्वेषां स्वस्य चान्तः करणक्षोधनेन विवेकज-नकत्वेन साफल्याज्जपत्विमिति भावः ॥ ६॥

ननु ज्ञानिना तीर्थयात्रादिकं त्ववश्यं कर्त्तव्यिमसाशङ्काह । संचारस्तीर्थसंचारः समाधिः शयनं मुनेः ।

यं परयति स विश्वेशः शृणोत्युपनिषच सा ॥ ७ ॥
सञ्चार इति । तस्य षष्ट्यारूढस्य ज्ञानिनः सञ्चारः स्वाभाविकं गमनं तीर्थसञ्चारस्तीर्थानां पुष्करादीनां शुद्धिकारणानां
सञ्चारो गमनं भवति ज्ञानिनो ब्रह्मरूपत्वेनेश्वरत्वात्सर्वतीर्थानां
चेश्वरचरणस्थितिकत्वप्रसिद्धे क्षीनीश्वरचरणस्थिततीर्थानां गमनं ज्ञानिगमनेनैव भवतीति भावः, यद्वा ज्ञानिनाऽत्मसुखपरिपूर्णत्वेन निरंपेक्षत्वाद् ।

'निरपेक्षं मुनि शान्तं निर्वेरं समद्शनप । अनुत्रजाम्यहं नित्यं पूर्वयेत्यं घ्रिरणुभि रिति ॥

श्रीभागवते ज्ञानिगमनानुगमनं स्वस्य भगवतैवोक्तमतो ज्ञानिगमने भगवचरणस्थितसर्वतिर्थसञ्चारः सम्भाव्य इति भावः, ननु ति मा करोतु ज्ञानी तिर्थगमनं समाधिस्तु चित्तविक्षेपपरिहाराय कर्त्तव्य एव तस्येत्याशङ्काह समाधिरिति, ग्रुनेर्मननवतः पष्ट्यारूढस्य ग्रयनं निद्रापि मनन्तेव जाग्रदवस्थायां सर्वद्वेतजातस्य वाधितत्वाज्ञाग्रतीवात्मसुखस्फूर्तेः सत्वाद्द्वेतास्फुरणस्येव लोके समाधित्वप्रसिद्धेन्तिद्रा समाधिभवति कि पुनर्ज्ञाग्रतस्वमसमाधीनां तस्य समाधित्वं भवतीति वक्तव्यमिति भावः, ननु ज्ञानिवासस्य विन

देवश्वरवामाभावे तत्र कथं काजीत्वं तत्राह यमिति, ज्ञानी यं पट्यटण्थिन्यादिकं यं यं पदार्थं पश्यति अवलोकर्यात स पन्दार्थी नामक्ष्पयोविधितत्वाचदृष्ट्छेरिप वाधितत्वाच स्वात्मनो विश्वेश्वरक्षपत्वेन सर्वत्र सर्वदैवावलोकनाद्विश्वेशो विश्वस्ये- श्वर आत्मा जगदीश्वरो भवति एवं च ज्ञानिनः सर्वत्र सर्वदैव विश्वेश्वरदर्शनाचद्वासस्थानस्य काजीत्वं निःसन्देहं सम्भान्व्यमिति भावः, नजु ज्ञानिनस्तृपनिषच्छ्वणं विहितमतस्तत्कर्तव्यमेवत्याशङ्काह शृणोतीति, ज्ञानी यां वाणीं लोकिकीं वैदिकीं तिरश्चां वा शृणोति अवधारयति सा चोपनिषदुप समीपे तिस्मन्तिस्मन्वाक्ये ध्वनौ वा तच्छ्वणे तच्छ्रोत्यीप निषणं त्रि- पुटीनामक्ष्यवाधपर्यवशेषण स्थितं ब्रह्म क्षत्र सा तथोक्तः भवति ज्ञानिनः सर्वत्र मनुष्यादिपतङ्गन्तजाते तत्साक्षित्वेन ब्रह्मात्म- न एव प्रतितिज्ञीनश्चोत्रगत्रबन्दमात्रस्योपतिषच्विपति भावः ॥७॥

नतु तर्हि ज्ञानिनः सर्वत्रानादरेपि मेमलक्षणभक्तिस्तु कर्च-व्यव तेनेसामञ्चाह ।

पीयते प्रेम पीयृषं श्लिष्यते परमा कला।

भुज्यते परमानंदो योगिना न स भोगिना ॥ ८॥

पीयते इति । योगिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानवता पष्ट्यारूदपुरुषण प्रेम पीयुषं प्रेमात्मविषयको निरितशयस्त्रेहस्तदेव सुखरूपित्वेन नित्यतृप्तिहेनुत्वात्पीयूषमिव पीयूषममृतं पीयते माझ्यते 'सर्व खिल्वदं ब्रह्मे'ति श्रुतिहष्ट्या नामरूपात्मकपपञ्चस्य सर्वेश- ब्रह्मात्मविषयमेवेति सर्वदेव योगिनः प्रेमामृतसेवनं सिद्धमिति सम्भाव्यमिति भावः, ननु ब्रह्माकारा दृत्तिस्तु कर्तव्यवेत्याशङ्काह श्रिष्यत इति, योगिना परमा कला परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म

माति साझादभिन्नतया विषयीकरोति सा परमा ब्रह्माविषया कला शुद्धसत्त्वान्तःकरणद्वत्तिरहंब्रह्मास्मीवेषं रूपा क्लिष्यत आलिज्ञाते यावद्वत्तीनां सर्वविषयवाधेन ब्रह्मण एव शेषितत्वा-त्सर्वदत्तीनां ब्रह्मविषतया ब्रह्माकारत्वाद्योगिनः पष्ठच्यारूढस्य ब्रह्माकारद्वतिमवाहः सर्वदैव सिद्ध इति न तत्कर्तव्यता तस्येति भावः, ननु तिई ब्रह्मसुखानुभवस्तु कर्तव्य एवेत्याहशङ्क्याह सु-ज्यते इति, योगिना परमानन्दः परमो निरितशय आनन्दः सुखं सुज्यतेऽनुभूयते सर्वसुखानां ब्रह्मपतिविम्वत्वेन ब्रह्मा-भिन्नत्वान्नामक्त्पात्मकर्स्तवपद्वाच्यस्य प्रपञ्चस्य वाधितत्वाच ज्ञानिना यत्सुखमनुभूयते तद्वस्तसुखमेवेति षष्ठ्याक्टस्य सदैव परमानन्दानुभवान्नतत्त्रयासः पृथगेपक्षित इति भावः, भोगिषु तु तत्त्यागेन तत्कर्त्तव्यताद्वत्वाय तदभावमाह नेति, स प-रमानन्दो भोगिना भोग्यसन्त्वनिश्चयपूर्वकस्वभोक्तुसन्त्वपतिति मता पुरुषेण न सुज्यते नैवानुभूयते तस्य तु प्रपञ्चसुखदुःखा-नुभव एव न ब्रह्मसुखानुभव इति भावः॥ ८॥

नु षष्ट्यारूढस्य परमानन्दिनसानुभवसत्त्वे कि छक्षः णं तत्राह ।

> संप्राप्ते परमानन्दे न शोचित गतं वयः । भूतं भवद्भविष्यच सर्वमानन्दतां गतम् ॥ ९ ॥ इति श्रानरहरिक्कतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे श्रानषष्ठभूमिकानिर्णयः॥ ७॥

सम्प्राप्त इति । षष्ट्यारूढः पुरुषः परमानन्दे निरतिश्चयभूमा-रूपसुखे सम्प्राप्ते छन्धे सति गतमतीतं वय आयुः सफळत्वा-चस्य न शोचित न धिकरोति-इदमेकं चिन्हं, द्वितीयं त्वाह भू-तीर्मात, भूतमतीतं जन्मादि भवद्रतेमानं भविष्यच भाष्यमिष सर्वे सुखदुःखादिकारणं फलभूतसुखदुःखाभ्यां सहानन्दतां सुखरूपनां गतं पाप्तं न तु तस्य सुखदुःखादि किं चिदपि स-च्वेन प्रतीयत इति भावः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरिचतायां बोधसारार्थदीती श्रूमिकाभेदभास्करार्थप्रकारो षष्ठीनिर्णयार्थप्रकाशः

सप्तमः ॥ ७॥

एवं पष्टीं सलक्षणां निरूप्येदानीं नवश्लोकां सप्तमीं निरूप-यितुमाइ अथेति ।

अथ सप्तमी।

अथ षष्टीनिरूपाणानन्तरं सप्तमी सप्तमी भूमिका नि-रूप्यते इति शेषः, तत्र तावत्षष्ट्यारूढस्य षष्टच्छङ्कन पूर्व सप्त-मीमाप्तिमाह ।

> ततः षष्ठीमतिक्रम्य तुरीयां याति सप्तमीम् । महाकक्षेति सैवोक्ता सैव गूढसुषुप्तिका ॥ १ ॥

तत इति । ततः षष्ठयारोहणानन्तरं षष्ठीं पदार्थाभाविनीः नाम्नीं भूमिकामीतऋम्योछङ्खय योगी तुरीयां व्यावहारिकजाप्रदायवस्थात्रयापेक्षया तुरीयां चतुर्थीं सर्वज्ञानभूमीनां तुर्यस्वापेक्षया तु तुरीयातुरीयां पूर्वज्ञानभूमिषद्वापेक्षया सप्तमीं
थाति प्राम्नोति । तस्या एव नामान्तराणि स्मारयति महाकक्षोति, सैव सप्तम्येव महाकक्षा महती निरावरणाऽऽत्मपाप्तौ कक्षा द्वारभूताऽतो महाकक्षेत्येवं नाम्नी प्रन्थान्तर
चक्ता कथिता सैव सप्तम्येव गृदसुषुप्तिका गृदाऽऽच्छन्ना सुषुप्तिकाऽल्पसुषुप्तिर्यस्यां सा तथोक्ताऽतो गृदसुषुप्तिरितिनाम्नी ग्रन्थान्तर चक्ता कथिता ॥ १ ॥

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	ø	¥	Ø
गोलप्रकाशः	?	<	٥
गंगालहरी	٥	8	0
ग्रुरसारणी	٥	8	٥
जातकतत्त्वम्	9	१२	0
तत्त्वदीप	0	8	0
तर्कसंग्रहः	٥	8	Ş
दत्तकमीमांसा	0	<	0
धर्मगास्त्रसंब्रहः	0	१	8
घातुपाटः (श्रिला -৴)	٥	2	
धातुरूपावली	0	2	
नैषध चरित नारायग्री टीका टाइप	8	٥	ø
परिभाषापाठः	٥	•	
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	8	₹	•
प्रथम परीक्षा	٥	₹	•
प्रथमपुस्तक हिन्दी	0	₹.	ø
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचारं का बहुत उत्तम प्रन्य)	0	8	0
बीजगणितम् (म॰ म॰ पं॰ सुधाकरक्रतिदेप्पणीसहित)	₹.	8	a
भट्टीकाव्य ५ समे	0	Ę	9
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	۹.	0	•
छञ्जुकौमुदी टिप्पणीसहिता	0	¥	0
स्रभुणावली	0	3	0
लीलावती (म॰ म॰ पं॰ सुधाकरकृतिदैप्पणीसहित)	R	0.	8
वसिष्ठसिद्धान्तः	0	8	ş
् धा र्तिकपाठः	0	8	•
विष्णुसहस्रनाम	8	8	0
शब्द र पावली	9	8	4
श्रुङ्गारं सप्तशती	8	4	0
समासचकम	g	8	0
समासचन्द्रिका		8	0
सरस्रतीकण्डाभरणम्	ą	9	0
साङ्करचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	ø	4	0
साङ्ग्यतत्त्वकोमुदी	0	Ę	0
सिद्धान्तको <u>म</u> ुदी	8	0	•
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	3	٥.	•
डपसर्गवृत्ति	0	₹.	0

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अत्यां संस्कृतभाषानिवडा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः के चिद्रङ्गलभाषानुवादसहिताश्च प्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च प्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । येप्रीहकमहाययैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संप्राह्या तेस्तदेकेकस्य खण्डस्य ॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैभहाशययैः कानिचित् खण्डानि संप्राह्याणि तेश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥
तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः । ह० आ०

सिद्धान्ततस्वविवेकः खण्डानि ५ अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः

राक्रमसहितः खगडे २

तन्त्रवार्तिकम खण्डानि १३ कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्रयज्ञःप्रातिशाष्यम् सभाष्यं स०६ सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागै।डपाद्भाष्यसहिता वाक्यपदीयम् खण्डानि ३ रसगङ्गधरः खण्डानि ९ परिभाषाद्वतिः खण्डे २ वैद्येषिकद्र्यतं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद्मणीत-भाष्यसहितम् खण्डे २ शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५ नैष्कम्यसिद्धिः खण्डानि ४ महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्र्यज्ञस्सर्वानुकमस्त्रम् सभाष्यम् ३ ऋग्वेदीयशीनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ध (वृहत्) चैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४ विवरणोपन्यासः सदीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २ तत्त्रदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) स० ८ ८ वेदान्तदीपः (श्रीमगवद्गामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ टुप्टीका खण्डानि ४ पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्द्यतिकृतमणिप्रभाऽऽस्यवृत्ति स० १

व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदश्नेमहृप्रणीता खण्डा**नि॰ ५**

भेद्धिकारः स्याख्यासहितः श्रीमद्ण्यदीक्षितकृत उपक्रमण

बोधसारो तरहरिकृतः तड्छिप्यदिवाकरकृतटीकया स० ४० ३ ३

रसमञ्जरी । व्यङ्गचार्थकीमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख॰ ३ ३ 🗫

ल्याच्याच्याचे स्टब्स्य ।